Rahpooye Memari-o Shahrsazi
(Quarterly Journal of Architecture and Urbanism)
Vol. 5, No. 19, Autumn 2026

Historical Roots of Spatial Inequality in Mashhad: A Critical Genealogical Analysis of Urban Physical Transformations from the Beginning to the Pahlavi Era

Ahad Nejad Ebrahimi[1], **Mahmoud Naghavi**[2]

Received: 2025-06-07, Accepted: 2026-06-27
Doi: 10.22034/rau.2026.2058579.1208

Extended Abstract

Mashhad, Iran's second largest metropolis and one of the world's major pilgrimage destinations, displays pronounced spatial inequality commonly attributed to natural, climatic, or topographic conditions. The familiar "upper city–lower city" divide — *bālā-shahr* versus *pāyīn-shahr* — is often explained through geography: the western areas are higher, cooler, and therefore naturally attracted affluent settlement. This study challenges that naturalization. Using Foucauldian genealogy as its theoretical and methodological framework, it argues that what appears geographically inevitable is actually the sedimented result of successive power-laden interventions in urban space over twelve centuries.

Existing scholarship on Mashhad's spatial inequality largely falls into two disconnected streams. Quantitative studies (Rahnamā & Zabīhī, 2011; Khākpūr et al., 2018; Pūrrāhdārī et al., 2023; Rezāʾī et al., 2024) document the uneven distribution of housing quality, public services, and environmental amenities, effectively describing what inequality looks like. Descriptive urban-history studies (Sayyidī-Farkhad, 2013; Natāq & Hosaynzāde, 2023) trace the sequence of physical transformations but rarely examine the power relations embedded within them. The present study occupies the epistemological gap between these approaches: rather than measuring inequality, it genealogically investigates the discursive-historical processes through which inequality was produced and normalized.

The study is grounded in Michel Foucault's genealogical approach, which treats present-day social problems as the contingent products of historically specific power relations rather than as natural or inevitable conditions. Three Foucauldian concepts organize the analysis. *Discourse* is understood as the ensemble of

1. Faculty of Architecture and Urbanism, Tabriz Islamic Art University, Tabriz, Iran.
Email: ahadebrahimi@tabriziau.ac.ir 0000-0001-6025-1942
2. Faculty of Architecture and Urbanism, Tabriz Islamic Art University, Tabriz, Iran (Corresponding Author)
Email: m.naghavi@tabriziau.ac.ir 0009-0002-2668-807X

knowledges, beliefs, and practices that in any given historical moment determines what counts as "natural," "necessary," or "legitimate" in urban development. *Technologies of power* refers to the concrete, material instruments — streets, walls, gates, courtyards — through which power is exercised, stabilized, and reproduced in space. *Spatial inequality* is treated as a descriptive concept denoting the uneven distribution of opportunities, amenities, and environmental quality across the city, distinguished analytically from the normative concept of spatial injustice, though several of the historical discourses examined contain dimensions of the latter.

The research adopts a qualitative, critical paradigm. Genealogy serves as the overarching approach; historical research with documentary and library analysis serves as the method. Sources include local and general histories, travellers' accounts, historical cartography, and contemporary secondary scholarship. Interpretive-qualitative analysis treats texts and maps not as transparent historical records but as discursive evidence from which patterns of power, semantic ruptures, and the politics of built form can be recovered.

The analytical process follows a five-step operational model: (1) identification of the contemporary problem (spatial inequality) and its decoupling from reductionist geographical or economic explanations; (2) determination of the genealogical starting point — the martyrdom of Imam Riżā (203 AH/818 CE) and the formation of the first urban nucleus around his shrine; (3–4) excavation of the power discourses operating across successive historical periods, with particular attention to ruptures, contingencies, and the pivotal role of the Safavid street construction; and (5) articulation of the connection between those historical transformations and contemporary spatial patterns.

Four criteria guide the identification and demarcation of discourses: the *nature of power* (religious, political, military, modernist); the *type of physical intervention* most emblematic of the dominant discourse; the *spatial orientation* of development (which areas were privileged and which were marginalized); and the *form of the relationship between political power and the shrine*.

I — Devotion and Pragmatism (203–617 AH). The city's formative phase was characterized by organic, radial growth centered on the shrine. Political authorities — Samanids, Ghaznavids, Seljuqs — acted primarily as facilitators of pilgrimage, constructing walls, mosques, bazaars, and caravanserais around the holy precinct without imposing a directional logic on growth. No spatial direction held priority over another. This balanced centripetal pattern constitutes the "baseline condition" against which subsequent deviations acquire analytical significance.

II — Timurid Rupture (8th–9th centuries AH). The survival of Mashhad during the Mongol devastation of Khurasan transformed it into the region's most important city and eventually a secondary capital of the Timurid realm. The construction of the Gawhar-Shād Mosque (818–821 AH) — physically larger and taller than the shrine itself — marked a fundamental shift in the logic of power: from service to the sacred to the *instrumental use* of religion for the display

of political authority. Crucially, all major Timurid interventions — the mosque, the Chahārbāgh complex, the endowed estates of Sarda and Saʿdābād — were concentrated to the west (the "upper head," *bālā-sar*) of the shrine, planting the first seeds of a west–east spatial differentiation.

III — The Safavid-Shāh ʿAbbāsī Confluence of Power and Religion (10th–11th centuries AH). This discourse produced the single most consequential physical intervention in Mashhad's urban history: the construction of *Khiyābān-i Mashhad* (the Mashhad Avenue) by Shāh ʿAbbās I. Motivated by geopolitical imperatives — competition with the Ottoman Empire over pilgrimage revenues and the need to consolidate the northeastern frontier against Uzbek threats — Shāh ʿAbbās transformed the entire city into an instrument of political-religious messaging. The avenue, running through the expanded courtyard (*Sahn-i ʿAtīq*) and punctuated by two gates, imposed a linear geometric order on the city's hitherto radial structure. Every pilgrim entering the shrine had to pass through the royal street: a spatial argument that the Shah mediated between subject and Imam. The avenue's westward extension was approximately twice its eastward extension, amplifying the Timurid bias and institutionalizing the "upper–lower" polarity. What had been a topographic description became, through this intervention, a socio-spatial hierarchy.

IV — Flight to the Margin (12th–13th centuries AH). The post-Safavid period, encompassing the Afshārid and Qājār eras, is characterized by a shared spatial logic: power withdrew from the urban center and established itself at the periphery. The construction of an *arg* (citadel) by Malik Maḥmūd Sīstānī's troops at the city's edge introduced a new pattern — power no longer along the avenue connecting shrine to city, but in a fortified enclave apart from the urban flow. Nādir Shāh, who made Mashhad his capital, expanded the Timurid Chahārbāgh into a royal palace complex in the upper (western) avenue zone while simultaneously neglecting broader urban development. The *arg*–non-*arg* duality reproduced the class cleavage along the same westward vector that the Safavid avenue had established. What the avenue had once used to *connect* power and religion now *separated* elite from popular space.

V — Continuity of Inequality through Imposed Modernization (14th century AH/Pahlavi era). The Pahlavi period introduced modernist discourse but reproduced the inherited spatial logic. In the first Pahlavi era, the establishment of a municipal administration (1304 SH), the construction of Khiyābān-i Arg (1307–1309), and the concentration of modern state institutions — city hall, national bank, military headquarters, public garden — along the western axis created a new administrative-recreational pole in the west. The demolition of cemetery and caravanserai fabric around the shrine, followed by the encirclement of the holy precinct with wide roads (*falaka*), severed the organic connection between shrine and city. Under the second Pahlavi regime, the 1345–1346 Master Plan and urban renewal schemes around the shrine accelerated both processes: westward urban expansion (Boulevard-i Wakīlābād, the Ahmadābād residential district) and the physical isolation of the shrine from the living city. Modernization, in short, reproduced the historic upper–lower binary under new vocabu-

lary — "modern" versus "traditional" — and did so not accidentally but along the same spatial vector that previous discourses had established.

The comparative analysis of five discourses shows that Mashhad's spatial inequality emerged not from a single decision or era but through a cumulative historical process in which each discourse reinforced and intensified earlier spatial patterns. Three recurring features appear across most periods: (a) major physical interventions consistently directed development westward; (b) political power repeatedly disrupted the organic relationship between the shrine and the urban fabric; and (c) limited yet persistent forms of social resistance — from the legendary "old woman's mosque" under the Timurids to neighborhood resistance during the Pahlavi era — reveal that the relationship between power and society was never entirely unilateral. These genealogical findings do not claim deterministic causality but rather expose discursive-historical patterns that gradually solidified into a structural condition.

The study advances two theoretical propositions. First, the spatial structure of each era functioned both as an instrument of power and as the basis for reproducing that power in subsequent periods, creating a cumulative cycle that transformed historical contingencies into durable structures. Second, explaining spatial inequality through supposedly natural factors such as topography or climate is itself part of a discourse that obscures its historical-political origins; challenging this naturalization is therefore a prerequisite for meaningful policy intervention.

For urban planning, the findings suggest that Mashhad's spatial inequality constitutes one of the least-recognized roots of present spatial imbalance, alongside natural, economic, and modern policy factors. Effective rebalancing strategies must therefore address this historical depth rather than relying solely on technical or physical solutions. The study also identifies two interconnected fractures — class inequality and the alienation of the shrine from the city's living fabric — which cannot be addressed separately. Future research should examine post-Revolution power discourses, and investigate social resistance discourses in greater depth.

Keywords: Foucauldian Genealogy, Spatial Inequality in Mashhad, Historical Street of Mashhad, Discourse of Power in the City

ریشه‌های تاریخی نابرابری فضایی در مشهد: تحلیل تبارشناسانه انتقادی تحولات کالبدی شهری، از آغاز تا دوره پهلوی

احد نژاد ابراهیمی[۱]، **محمود نقوی دشت بیاض**[۲]

تاریخ دریافت: ۱۷-۰۳-۱۴۰۴، تاریخ پذیرش: ۰۶-۰۴-۱۴۰۵
DOI: 10.22034/rau.2026.2058579.1208

چکیده

نابرابری فضایی در مشهد معاصر که به صورت تقسیم‌بندی «بالاشهر-پایین‌شهر» تجلی یافته، عموماً به عوامل طبیعی، اجتماعی و اقتصادی نسبت داده می‌شود؛ اما شواهد تاریخی نشان می‌دهد که شهر مشهد در این زمینه ویژگی‌هایی دارد که این تبیین‌ها را ناکافی می‌سازد. این پژوهش با اتخاذ رویکرد تبارشناسانه فوکویی، ریشه‌های تاریخی این نابرابری را از منظر تحولات کالبدی شهری بررسی می‌کند. هدف اصلی، واکاوی گفتمان‌های قدرت مؤثر در توسعه مشهد از شهادت امام رضا(ع) تا دوره پهلوی و تحلیل نقش احداث خیابان در دوره صفوی به عنوان یکی از نقاط عطف اصلی این تحولات است. روش پژوهش مبتنی بر تبارشناسی پنج‌مرحله‌ای است و منابع شامل اسناد تاریخی، سفرنامه‌ها، نقشه‌ها و تصاویر دوره‌ای است. یافته‌ها پنج گفتمان اصلی را شناسایی می‌کند: ارادت و مصلحت (۲۰۳-۶۱۷ ه.ق)، گسست تیموری (سده ۸-۹ ه.ق)، تلاقی قدرت-مذهب صفوی-شاه‌عباسی (سده ۱۰-۱۱ ه.ق)، گریز به حاشیه نادری-قاجاری (سده ۱۲-۱۳ ه.ق) و تداوم نابرابری در مدرنیزاسیون تحمیلی پهلوی. برخلاف مطالعات کمّی موجود درباره عدالت فضایی مشهد که به سنجش توزیع خدمات و شاخص‌های مسکن می‌پردازند، این پژوهش ریشه‌های گفتمانی-تاریخی نابرابری را آشکار می‌سازد. یافته‌ها نشان می‌دهد احداث خیابان توسط شاه‌عباس، الگوی توسعه را از شعاعی به خطی تبدیل کرده و مفهوم دوقطبی «بالاخیابان-پایین‌خیابان» را نهادینه ساخته است. این تقسیم‌بندی که در ابتدا توصیفی جغرافیایی بود، به تدریج بار اجتماعی-اقتصادی پیدا کرده و در دوره‌های بعد با گفتمان مدرنیزاسیون تثبیت و تشدید شده است. نتایج بیانگر آن است که انباشت تاریخی گفتمان‌های قدرت یکی از ریشه‌های کمتر دیده‌شده نابرابری فضایی فعلی است که در کنار سایر عوامل نیازمند توجه است.

کلیدواژه‌ها: تبارشناسی فوکو، نابرابری فضایی در مشهد، خیابان تاریخی مشهد، گفتمان قدرت در شهر

۱. استاد، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه هنر اسلامی تبریز.
0000-0001-6025-1942 Email: ahadebrahimi@tabriziau.ac.ir
۲. دانشجوی دکتری، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه هنر اسلامی تبریز
0009-0002-2668-807X Email: m.naghavi@tabriziau.ac.ir

of political authority. Crucially, all major Timurid interventions — the mosque, the Chahārbāgh complex, the endowed estates of Sarda and Saʿdābād — were concentrated to the west (the "upper head," *bālā-sar*) of the shrine, planting the first seeds of a west–east spatial differentiation.

III — The Safavid-Shāh ʿAbbāsī Confluence of Power and Religion (10th–11th centuries AH). This discourse produced the single most consequential physical intervention in Mashhad's urban history: the construction of *Khiyābān-i Mashhad* (the Mashhad Avenue) by Shāh ʿAbbās I. Motivated by geopolitical imperatives — competition with the Ottoman Empire over pilgrimage revenues and the need to consolidate the northeastern frontier against Uzbek threats — Shāh ʿAbbās transformed the entire city into an instrument of political-religious messaging. The avenue, running through the expanded courtyard (*Sahn-i ʿAtīq*) and punctuated by two gates, imposed a linear geometric order on the city's hitherto radial structure. Every pilgrim entering the shrine had to pass through the royal street: a spatial argument that the Shah mediated between subject and Imam. The avenue's westward extension was approximately twice its eastward extension, amplifying the Timurid bias and institutionalizing the "upper–lower" polarity. What had been a topographic description became, through this intervention, a socio-spatial hierarchy.

IV — Flight to the Margin (12th–13th centuries AH). The post-Safavid period, encompassing the Afshārid and Qājār eras, is characterized by a shared spatial logic: power withdrew from the urban center and established itself at the periphery. The construction of an *arg* (citadel) by Malik Maḥmūd Sīstānī's troops at the city's edge introduced a new pattern — power no longer along the avenue connecting shrine to city, but in a fortified enclave apart from the urban flow. Nādir Shāh, who made Mashhad his capital, expanded the Timurid Chahārbāgh into a royal palace complex in the upper (western) avenue zone while simultaneously neglecting broader urban development. The *arg*–non-*arg* duality reproduced the class cleavage along the same westward vector that the Safavid avenue had established. What the avenue had once used to *connect* power and religion now *separated* elite from popular space.

V — Continuity of Inequality through Imposed Modernization (14th century AH/Pahlavi era). The Pahlavi period introduced modernist discourse but reproduced the inherited spatial logic. In the first Pahlavi era, the establishment of a municipal administration (1304 SH), the construction of Khiyābān-i Arg (1307–1309), and the concentration of modern state institutions — city hall, national bank, military headquarters, public garden — along the western axis created a new administrative-recreational pole in the west. The demolition of cemetery and caravanserai fabric around the shrine, followed by the encirclement of the holy precinct with wide roads (*falaka*), severed the organic connection between shrine and city. Under the second Pahlavi regime, the 1345–1346 Master Plan and urban renewal schemes around the shrine accelerated both processes: westward urban expansion (Boulevard-i Wakīlābād, the Ahmadābād residential district) and the physical isolation of the shrine from the living city. Modernization, in short, reproduced the historic upper–lower binary under new vocabu-

مقدمه

مشهد، به عنوان دومین کلان‌شهر ایران، امروزه با مسئله نابرابری فضایی چشمگیری مواجه است. پژوهش‌های متعدد، وجود شکاف قابل توجهی میان بخش‌های مختلف شهر و نابرابری فضایی گسترده و فزاینده‌ای را نشان داده‌اند (پورراهداری و همکاران، ۱۴۰۲؛ جوان و عبداللهی، ۱۳۸۷؛ خاکپور و همکاران، ۱۳۹۷؛ رضائی و همکاران، ۱۴۰۳؛ رهنما و ذبیحی، ۲۰۱۱؛ مدیری و همکاران، ۱۳۹۵). این دوگانگی فضایی، نه تنها در شاخص‌های اقتصادی-اجتماعی، بلکه در سطح دسترسی به خدمات شهری، کیفیت محیطی و حتی تصویر ذهنی شهروندان از مناطق مختلف شهر نیز بازتاب یافته است. گذری کوتاه در خیابان‌های مشهد معاصر، تفاوت آشکار میان آنچه امروز به «بالاشهر» و «پایین‌شهر» شهرت یافته را نمایان می‌کند و پرسش‌های مهمی درباره ریشه‌های تاریخی شکل‌گیری این الگوی نابرابر مطرح می‌سازد.

در سال‌های اخیر، مسئله الگوی نامتوازن توسعه مشهد به غرب و محدودیت توسعه در شرق، به یکی از موضوعات پرتکرار در محافل علمی، سیاسی و اجرایی شهر تبدیل شده است. با این حال، رویکردهای موجود برای تبیین این مسئله، عمدتاً گرفتار دو بحران معرفت‌شناختی متضاد است. از یک سو، نگاه‌های تقلیل‌گرایانه و فن‌سالار با سیاست‌زدایی از مسئله، آن را صرفاً به اقتضائات طبیعی، اقلیمی یا توپوگرافیک شهر فروکاسته‌اند؛ در این دیدگاه، توسعه به غرب به دلیل شرایط طبیعی مساعدتر، ارتفاع بیشتر و آب‌وهوای مطبوع‌تر، امری اجتناب‌ناپذیر قلمداد می‌شود. از سوی دیگر، گفتمان‌های برخاسته از رقابت‌های سیاسی و منافع اقتصادی، مسئله را به میدان کشمکش میان گروه‌های قدرت تبدیل کرده‌اند. در چنین فضایی، راه‌حل‌های پیشنهادی نیز بیش از آنکه مبتنی بر درک عمیق ریشه‌های مسئله باشند، از کشمکش‌های سیاسی و منافع اقتصادی متأثر می‌شوند.

برای گذار از این دوگانه سیاست‌زدایی و سیاست‌زدگی، نیازمند رهیافت‌هایی هستیم که ضمن پرهیز از ساده‌انگاری، بتوانند زوایای تازه‌ای برای فهم این مسئله دیرپا بگشایند. یکی از این رهیافت‌ها، بازگشت به تاریخ و تحلیل لایه‌های زیرین شکل‌گیری این الگوی نابرابر است. همان‌گونه که میشل فوکو تأکید می‌کند، بسیاری از مسائل امروزین ما ریشه در تاریخ دارند و نمی‌توان آن‌ها را فارغ از سیر تحولات تاریخی و گفتمان‌هایی که بر شکل‌گیری‌شان اثر گذاشته‌اند، درک کرد (فوکو، ۱۳۸۱). نابرابری فضایی در شهرها نیز پدیده‌ای تاریخی است که محصول فرایندهای پیچیده قدرت، سیاست و فرهنگ در طول زمان محسوب می‌شود.

رویکرد تبارشناسانه فوکویی، با تأکید بر تاریخ‌مندی مسائل اجتماعی و پیوند آن‌ها با ساختارهای قدرت، امکان تحلیل انتقادی گفتمان‌هایی که بر توسعه شهری حاکم بوده‌اند را فراهم می‌سازد. برخلاف تاریخ‌نگاری سنتی که به دنبال روایت خطی و علّی رویدادها است، و برخلاف رویکرد سنت‌گرا که نگاهی ستایش‌گونه و نوستالژیک به گذشته دارد، تبارشناسی با اتخاذ موضع انتقادی بر گسست‌ها، تصادفات و چندگانگی عوامل مؤثر در شکل‌گیری پدیده‌ها تأکید می‌کند. مشهد، که از آغاز شکل‌گیری خود حول مرقد امام رضا(ع) توسعه‌ای شعاعی و متمرکز داشته، در طول تاریخ دستخوش تحولاتی شده که الگوی طبیعی رشدش را دگرگون ساخته‌اند. پژوهش‌های انجام‌شده درباره تاریخ شهر مشهد، هرچند اطلاعات ارزشمندی درباره این رویدادها ارائه داده‌اند (حقیقت‌بین و همکاران، ۱۳۸۸؛ سیدی‌فرخد، ۱۳۹۲؛ نطاق و حسین‌زاده، ۱۴۰۲)، اما کمتر به تحلیل انتقادی گفتمان‌هایی که بر توسعه شهر حاکم بوده‌اند و نقش آن‌ها در شکل‌گیری نابرابری‌های فضایی امروز پرداخته‌اند.

بر این اساس، پژوهش حاضر با اتخاذ رویکردی تبارشناسانه، در پی پاسخ به این پرسش است که کدام گفتمان‌های قدرت در طول تاریخ توسعه مشهد – از شهادت امام رضا(ع) تا دوره پهلوی – مؤثر بوده‌اند و چگونه در شکل‌گیری الگوی فضایی شهر نقش ایفا کرده‌اند؟ و در نهایت، تبارشناسی این گفتمان‌ها چه ارتباطی میان تحولات تاریخی و الگوی نابرابری فضایی معاصر مشهد نشان می‌دهد؟

پیشینه پژوهش

پرداختن به تاریخ تحولات ساختار و توسعه شهری مشهد، عموماً جنبه توصیفی داشته است. در این میان می‌توان به منابع کلیدی تاریخ‌نگارانه‌ای چون سیدی‌فرخد (۱۳۹۲) و پژوهش‌های تکمیلی نطاق و حسین‌زاده (۱۴۰۲)، توسلی رجایی و غلامعلی‌فلاح (۱۴۰۰)، نجیب‌کازرکار و همکاران (۱۳۹۵) و حسینی (۱۳۹۰) اشاره کرد که علی‌رغم رویکرد توصیفی، زمینه‌های مهمی را برای درک تحلیلی از تاریخ توسعه

DOI: 10.22034/rau.2026.2058579.1208

شهری مشهد فراهم می‌آورند. در کنار این‌ها، مطالعاتی نیز وجود داشته‌اند که به مؤلفه‌های اثرگذار در شکل‌دهی و تحولات ساختاری پرداخته‌اند و اگرچه بر چارچوب‌های نظری متفاوت بنا شده‌اند، برای درک روابط قدرت در شکل‌گیری فضای شهری منابع مناسبی فراهم آورده‌اند.

سرخیلی و همکاران (۱۳۹۴) نشان داده‌اند که در دوره معاصر، کشاکش دائمی میان نیروهای مذهبی و اقتصادی، شکل و فرم منطقه ثامن را دستخوش تغییرات جدی کرده است. اکبری و همکاران (۱۴۰۰) با رویکرد تطبیقی-تاریخی به بررسی تأثیر نهاد وقف بر توسعه شهر مشهد در سه دوره تیموری، صفوی و پهلوی پرداخته و مدل علّی سه‌سطحی برای درک عوامل مؤثر بر این نهاد ارائه داده‌اند. این پژوهش با تمرکز بر روابط قدرت نهادی، راه را برای فهم مکانیسم‌های قدرتی که در طول تاریخ توسعه شهری مشهد تأثیرگذار بوده‌اند هموار می‌کند. فرهت (۲۰۱۴) روابط میان نهادهای قدرت و اقدامات توسعه شهری در دوره صفوی را تحلیل کرده، و طلایی (۲۰۲۲) به نقش سیاسی و مذهبی نهاد آستان‌قدس در دوره صفویه و تأثیر آن بر شکل‌گیری ساختار شهری نوین مشهد پرداخته است. با این حال، این مطالعات عمدتاً بر جنبه‌های نهادی متمرکز بوده و کمتر به تحولات کالبدی به عنوان بازتاب گفتمان‌های قدرت توجه داشته‌اند.

در حوزه کاربرد نظریات فوکو در تحلیل فضای شهری ایران، حقیقی بروجنی و همکاران (۱۴۰۰) با رویکردی مبتنی بر آرای فوکو درباره قدرت و فضا، خوانش فضا در میدان نقش‌جهان اصفهان را انجام داده‌اند و کمک قابل توجهی به خوانش فضاهای شهری از منظر فوکو ارائه می‌دهند. اسدی و همکاران (۱۴۰۰) نیز با گردهم‌آوردن مفاهیم دگردیسی، قدرت و ادوار تاریخی، رویکردی همسو با تبارشناسی را برای مطالعه توسعه اصفهان اتخاذ کرده‌اند؛ اهمیت این پژوهش در تعقیب ریشه‌های تاریخی وضعیت معاصر شهری تا اقدامات صفوی و نشان دادن ردپای قدرت در تحولات کالبدی است. تنها مطالعه‌ای که مستقیماً مدعی کاربرد تبارشناسی فوکو برای تحلیل مشهد است، پژوهش تاونگار و فرقانی (۲۰۲۳) است؛ با این حال، هدف اصلی آن تبیین چگونگی استفاده از رویکرد تبارشناسی بوده، نه به‌کارگیری عملی این روش برای تحلیل تاریخی عمیق.

در حوزه نابرابری فضایی مشهد، پژوهش‌های کمّی متعددی به سنجش توزیع خدمات شهری (رهنما و ذبیحی، ۲۰۱۱)، شاخص‌های مسکن (پورراهداری و همکاران، ۱۴۰۲)، دسترسی به امکانات عمومی (خاکپور و همکاران، ۱۳۹۷) و الگوی توسعه فضایی (مدیری و همکاران، ۱۳۹۵) پرداخته‌اند. این مطالعات، تصویر دقیقی از وضعیت نابرابری موجود ارائه می‌دهند، اما ماهیت روش‌شناختی آن‌ها به توصیف «چه چیزی» محدود است و پرسش «چرا» و «چگونه» این الگو شکل گرفته را پاسخ نمی‌دهند. پژوهش حاضر دقیقاً در این شکاف معرفتی قرار می‌گیرد: نه رقیب مطالعات کمّی موجود، بلکه مکمل آن‌هاست؛ با این تفاوت اساسی که به جای سنجش نابرابری، ریشه‌های تاریخی-گفتمانی آن را واکاوی می‌کند و نشان می‌دهد که آنچه امروز به عنوان یک «واقعیت فضایی» پذیرفته شده، محصول انباشت تاریخی گفتمان‌های قدرت است.

چارچوب نظری

مبنای نظری این پژوهش بر رهیافت تبارشناسانه میشل فوکو استوار است که به عنوان یک استراتژی تحلیل انتقادی، به دنبال فهم «مسائل اکنون» از طریق واکاوی لایه‌های زیرین تاریخ است. فوکو معتقد است که آنچه امروز به عنوان مسائل طبیعی و بدیهی تلقی می‌کنیم، در واقع محصول فرایندهای تاریخی خاصی هستند که توسط روابط قدرت شکل گرفته‌اند (فوکو، ۱۳۸۱). در این چارچوب، برخلاف تاریخ‌نگاری سنتی که بر روایتی خطی، پیوسته و علّی از وقایع تأکید دارد، تبارشناسی بر گسست‌ها، تصادفات و نقاط عطفی تمرکز می‌کند که مسیر تحولات را دگرگون ساخته‌اند.

مفاهیم کلیدی پژوهش

منظور از گفتمان در این پژوهش، مجموعه‌ای از دانش‌ها، باورها و عملکردهایی است که در یک دوره تاریخی مشخص، چارچوب معنایی غالب را می‌سازند و تعیین می‌کنند چه چیزی «طبیعی»، «ضروری» یا «مشروع» به نظر می‌رسد (فوکو، ۱۳۸۱). در زمینه توسعه شهری، گفتمان مشخص می‌کند که در هر دوره تاریخی کدام مداخلات کالبدی - مانند احداث خیابان یا بارو - باید به عنوان ابزار تثبیت قدرت و مذهب به کار گرفته شوند.

«تکنولوژی‌های قدرت» به شیوه‌های عملی و مادی‌ای

اطلاق می‌شود که از طریق آن‌ها قدرت در فضا اعمال، تثبیت و بازتولید می‌شود (کچویان و زائری، ۱۳۸۸). در بافت شهری، عناصر کالبدی نظیر خیابان‌ها، دروازه‌ها، صحن‌ها و باروها نمونه‌هایی از این تکنولوژی‌ها هستند که وظیفه نظم‌دهی به رفتارها و مشروعیت‌بخشیدن به الگوهای خاصی از زیست شهری را بر عهده دارند.

در این پژوهش، «نابرابری فضایی» به عنوان یک مفهوم توصیفی به کار می‌رود و به توزیع نامتوازن فرصت‌ها، امکانات و کیفیت محیطی در پهنه شهر اشاره دارد - پدیده‌ای که از طریق شاخص‌های کمّی قابل سنجش است. این مفهوم از «بی‌عدالتی فضایی» که داوری هنجاری درباره ناموجه بودن این توزیع نامتوازن است، متمایز می‌شود. پژوهش حاضر عمدتاً از مفهوم نابرابری فضایی به عنوان پدیده‌ای که نیازمند تبیین تاریخی-گفتمانی است استفاده می‌کند، هرچند برخی گفتمان‌های تاریخی که بررسی می‌شوند خود واجد ابعادی از بی‌عدالتی فضایی نیز بوده‌اند.

«قدرت» در این چارچوب، نه به معنای توانایی سلطه یک فرد یا گروه بر دیگران، بلکه به مثابه شبکه‌ای از روابط پراکنده در سرتاسر جامعه تلقی می‌شود که از طریق دانش، گفتمان و عملکردهای روزمره عمل می‌کند (فوکو، ۱۳۸۱؛ کچویان و زائری، ۱۳۸۸). هدف تبارشناس، کشف «چگونگی» قدرت است نه «چیستی» آن؛ یعنی اینکه قدرت چگونه اعمال می‌شود، چه تکنولوژی‌هایی برای تحقق اهدافش به کار می‌گیرد و چگونه در فضا و زمان تبلور می‌یابد.

«فضا» در این دیدگاه، نه یک بستر خنثی یا محصول صرفِ اقتضائات طبیعی و فن‌سالارانه، بلکه صحنه اصلی اعمال قدرت و تبلور گفتمان‌های مسلط در نظر گرفته می‌شود. از منظر تبارشناسی، نابرابری فضایی محصول یک روند طبیعی نیست؛ شواهد تاریخی بیانگر آن است که این نابرابری در درجه نخست نتیجه انباشت گفتمان‌هایی است که با تحمیل نظمی خاص بر کالبد شهر، برخی فضاها را ارتقا داده و برخی دیگر را به حاشیه رانده‌اند. این دیدگاه، امکان درک بهتری از چگونگی شکل‌گیری الگوهای شهری فراهم می‌آورد که ممکن است ظاهراً منطقی به نظر برسند، اما در واقع محصول تلاقی عوامل پیچیده و گاه تصادفی باشند.

روش‌شناسی پژوهش

این پژوهش در پارادایم کیفی و با رویکردی انتقادی انجام شده است که برای پاسخ به پرسش‌های تحقیق، میان رهیافت کلان، روش تحقیق شناخته‌شده و مراحل اجرایی تفکیک قائل می‌شود. رهیافت اصلی تحقیق، تبارشناسی است که با هدف واسازی مفاهیم بدیهی‌انگاشته‌شده در توسعه شهری مشهد به کار می‌رود. برای عملیاتی کردن این رهیافت، از روش تحقیق تاریخی با تکنیک تحلیل اسنادی و کتابخانه‌ای بهره گرفته شده است. منابع داده‌ها شامل طیف گسترده‌ای از اسناد دست‌اول و دوم، از جمله کتب تاریخ محلی و عمومی، سفرنامه‌های سیاحان و نقشه‌های تاریخی است. فرایند واکاوی این منابع بر پایه تحلیل کیفی-تفسیری استوار است که در آن، متون و نقشه‌ها نه به عنوان حقایق محض تاریخی، بلکه به عنوان شواهد گفتمانی مورد تحلیل قرار می‌گیرند تا الگوهای قدرت، گسست‌های معنایی و روابط میان سیاست و کالبد در لایه‌های پنهان آن‌ها بازشناسی شود.

معیارهای تشخیص و استخراج گفتمان‌ها

یکی از چالش‌های اساسی در پژوهش‌های تبارشناسانه، شفافیت معیارهایی است که بر اساس آن‌ها دوره‌های تاریخی به گفتمان‌های مشخص تقسیم می‌شوند. در این پژوهش، چهار معیار اصلی برای تشخیص، تفکیک و نام‌گذاری هر گفتمان به کار گرفته شده است. معیارهای چهارگانه تشخیص و تفکیک گفتمان‌ها در «جدول ۱» خلاصه شده است.

جدول ۱. معیارهای تشخیص و تفکیک گفتمان‌ها

معیار	توضیح	مثال کاربردی
ماهیت اعمال قدرت	شکل غالب قدرت در دوره مربوطه: دینی، سیاسی، نظامی یا مدرنیستی	در دوره تیموری، قدرت از طریق نمایش عظمت معماری اعمال می‌شود
نوع مداخله کالبدی	شاخص‌ترین تحول فیزیکی که بازتاب گفتمان مسلط است	در دوره صفوی، احداث خیابان به عنوان محور قدرت-مذهب
جهت‌گیری فضایی	اینکه تحولات به کدام سمت شهر جهت داشته و چه مناطقی را حاشیه‌ای کرده	تمرکز توسعه در غرب در برابر رکود شرق
نوع رابطه قدرت-حرم	چگونگی تعامل قدرت سیاسی با فضای مقدس: خدمت‌گزاری، رقابت، واسطه‌گری یا گسست	در دوره نادری، قدرت از حرم فاصله می‌گیرد و در ارگ متمرکز می‌شود

DOI: 10.22034/rau.2026.2058579.1208

مبنای تفکیک دوره‌ها، نه تغییر سلسله حاکمه، بلکه «گسست گفتمانی» است؛ یعنی تغییر در منطق اصلی اعمال قدرت بر فضا. به همین دلیل، برخی دوره‌های سیاسی متمایز (نظیر نادری و قاجاری) در یک گفتمان ادغام شده‌اند، چرا که منطق فضایی مشترکی دارند.

فرایند عملیاتی پنج‌گامی

فرایند عملیاتی این پژوهش در پنج گام انتظام یافته که بر اساس مدل‌های معتبر تبارشناسانه طراحی و بومی‌سازی شده است (کچویان و زائری، ۱۳۸۸). در گام نخست، مسئله معاصر یعنی نابرابری فضایی در مشهد شناسایی شده و از تفاسیر تقلیل‌گرایانه جغرافیایی یا اقتصادی انقطاع صورت گرفته است. گام دوم به تعیین «نقطه آغاز» اختصاص دارد که لحظه شهادت امام رضا(ع) و شکل‌گیری نخستین هسته شهری حول مرقد ایشان را مبدأ تحلیل قرار می‌دهد. در گام سوم و چهارم، با بررسی اسناد تاریخی، گفتمان‌های قدرت مؤثر بر توسعه شهر کشف شده و تحولات، گسست‌ها و تصادفات تاریخی - مانند احداث خیابان در دوره صفوی - که ساختار فضایی را از الگوی شعاعی به خطی-دوقطبی تغییر داده‌اند، مورد واکاوی قرار گرفته‌اند. در نهایت، در گام پنجم، پیوند میان این تحولات تاریخی و وضعیت اکنون برقرار شده است تا مشخص گردد چگونه رسوب گفتمان‌های گذشته در کالبد شهر، بسترساز نابرابری‌های فضایی معاصر و شکل‌گیری الگوی بالاشهر-پایین‌شهر شده است.

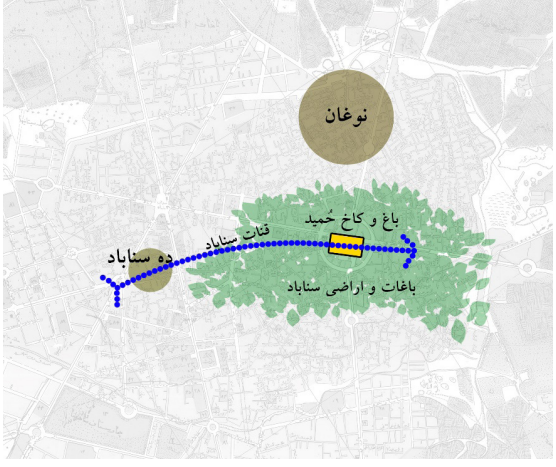
این ساختار روش‌شناختی اجازه می‌دهد تا فراتر از توصیف صرف تاریخی، مکانیسم‌های اعمال قدرت در فضا و پیامدهای بلندمدت آن بر نابرابری فضایی شهر تحلیل شود. این پژوهش بیش از آنکه در پی ارائه یک گزارش تاریخیِ توصیفی و پرجزئیات از وقایع گذشته باشد، به عنوان گامی اولیه برای تبیین یک رویکرد نوین در فهم تاریخ‌مندِ مسائل معاصر شهری طراحی شده است. تکیه بر منابع و اسناد تاریخی موجود و محدودیت در دسترسی به برخی اسناد دست‌اول، مرزهای تحلیلی این مطالعه را مشخص می‌کند. اعتبار تفسیرهای ارائه‌شده از طریق مثلث‌سازی میان منابع متنوع از جمله سفرنامه‌ها، نقشه‌های تاریخی، منابع تاریخ محلی و پژوهش‌های معاصر تقویت شده است.

یافته‌ها

درجه صفر: شکل‌گیری مشهد (۲۰۳ ه.ق)

شکل‌گیری و توسعه مشهد در سال ۲۰۳ هجری قمری با شهادت و دفن پیکر مطهر امام رضا(ع) در باغ و کاخ حمید بن قحطبه، والی خراسان، آغاز شد. این باغ در اراضی پایین‌دست قریه سناباد و جنوب نوغان - که از شهرهای باستانی ولایت طوس و در مقاطعی مرکز آن محسوب می‌شد - بیرون از فضای مسکونی بود و تالارها و حصاری داشت (سیدی‌فرخد، ۱۳۹۲). قریه سناباد در فاصله حدود یک‌ونیم کیلومتری غرب حرم مطهر قرار داشت و قناتی پرآب داشت که آب آن پس از استفاده اهالی، به سمت شرق - یعنی به سوی باغات و حرم - جاری می‌شد (سیدی‌فرخد، ۱۳۹۲). این مکان پیش از این مدفن هارون‌الرشید بود و مأمون پس از مرگ پدر، گنبدی بر آن قبر ساخته بود؛ حضرت رضا(ع) نیز در هنگام عبور از سناباد، داخل این قبه شده و در آن نماز گذارده و خبر از دفن خودشان در آنجا داده بود (مجلسی، بی‌تا، ص ۳۲۳).

پس از شهادت حضرت رضا(ع)، این مکان به دلیل امکانات و شرایط مناسب، محل اسکان موقت علاقه‌مندان و شیعیانی شد که تنها با انگیزه زیارت و خدمت به آنجا می‌آمدند. این «تصادف تاریخی» - دفن امام در باغی خارج از شهر و نه در دل بافت مسکونی - نقطه آغازینی بود که هسته شهری مستقلی را پدید آورد؛ هسته‌ای که از همان ابتدا با نوغان و سناباد فاصله داشت و منطق رشد آن را ارادت دینی، نه اقتضائات طبیعی یا اقتصادی، تعیین می‌کرد. موقعیت جغرافیایی مشهد و حرم در «شکل ۱» نشان داده شده است.

شکل ۱. حدود تقریبی سناباد، نوغان و باغ حمید در سال ۲۵۰ هجری. برگرفته از نقشه‌ها و توصیفات سیدی‌فرخد (۱۳۹۲).

گفتمان اول: ارادت و مصلحت (۲۰۳-۶۱۷ ه.ق)

ابن‌حوقل در اوایل سده چهارم، قبر علی‌بن‌موسی‌الرضا(ع) را «در بیرون شهر نوقان و در مقبره‌ای زیبا که حصنی استوار دارد و گروهی در آن معتکف‌اند» توصیف کرده است (ابن‌حوقل، ۱۳۶۶، ص ۱۶۹). مقدسی و بیهقی نیز در سده چهارم به وجود حصار، مسجد، بازار و خانه‌های مسکونی فراوان در پیرامون مرقد مطهر رضوی اشاره کرده‌اند (زارعی و همکاران، ۱۳۹۵). تا این زمان، مشهد توسعه چندانی نیافته و تنها برخی از سادات و ارادتمندان حضرت رضا(ع) در جوار مزار ایشان ساکن شده و باروی گرداگرد این بقعه کشیده شده بود.

در زمان سامانیان و غزنویان، خود حرم توسعه بیشتری پیدا کرد؛ از جمله ساخته شدن اولین گلدسته، بنای مسجد بالاسر، جاری ساختن مجدد قنات سناباد، ساخت کاروانسرا و همچنین ایجاد بازاری در داخل بارو که باعث رونق بیش از پیش مشهد شد (نجیب‌کازرکار و همکاران، ۱۳۹۳). سیدی (۱۳۸۱) اولین باروی مهم شهر مشهد را ساخته‌شده در زمان آل‌کاکویه و در حوالی سال‌های ۵۱۰ تا ۵۱۵ ه.ق به دور حرم مطهر قلمداد می‌کند. از این پس تا زمان حمله مغول، در دوره سلجوقیان و خوارزمشاهیان، جز تغییرات و مرمت‌ها و توسعه‌هایی که خود حرم داشته و توجهاتی که حکومت‌ها به دلیل قداست این مکان بدان داشته‌اند، درباره تحولات کالبدی شهر اطلاع چندانی در دست نیست (زارعی و همکاران، ۱۳۹۵).

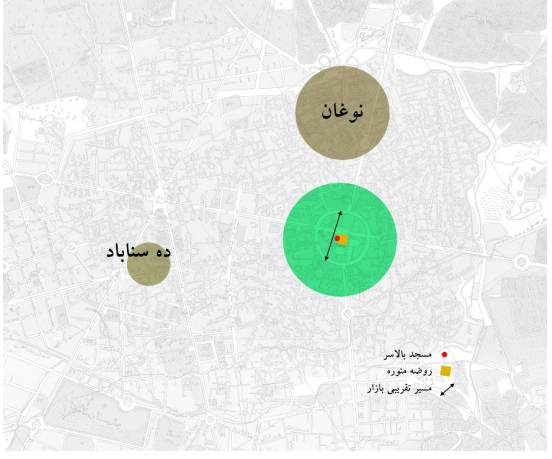
با حمله مغول و ویرانی بسیاری از شهرهای خراسان، مشهد که از این حمله جان سالم به در برده بود، فرصت توسعه و بقا یافت و در زمان ایلخانان توجه بیشتری به آن شد، تا جایی که ابن‌بطوطه در نیمه اول سده هشتم، مشهد را شهری بزرگ و پرجمعیت دانسته است (ابن‌بطوطه، ۱۳۳۷). در دوره ایلخانان با گرویدن سلطان محمد خدابنده به مذهب تشیع، توسعه آرام حرم و اقدامات عمرانی رونق گرفت و جمعیت شهر رشد کرد (زارعی و همکاران، ۱۳۹۵). با این وجود خبری از مداخلات کالبدی تحمیلی در شهر نیست و توسعه بازار، ایجاد حصارها و افزایش محلات مسکونی، همه حکایت از روند ارگانیک رشد شهر دارد.

آنچه این دوره طولانی را به مثابه یک «گفتمان» واحد تعریف می‌کند، منطق مشترک حاکم بر تمام تحولات آن است: قدرت - در هر شکلی که ظاهر شد - در خدمت تسهیل زیارت عمل کرد، نه در پی تحمیل نظم فضایی خاصی. در این الگو، هیچ جهتی بر دیگری ارجحیت نداشت و توسعه به‌صورت شعاعی و متوازن به دور حرم پیش می‌رفت. این الگوی مرکزگرایی متوازن، «وضع پایه»‌ای است که گفتمان‌های بعدی آن را دگرگون خواهند ساخت. «شکل ۲» حدود تقریبی شهر در دوره ایلخانی و موقعیت کانون‌های سکونتی نوغان و سناباد نسبت به آن را نشان می‌دهد.

گفتمان دوم: گسست تیموری (سده ۸-۹ ه.ق)

حمله مغول به ایران و در امان ماندن مشهد، موجب تبدیل ناگهانی آن به مهم‌ترین مرکز منطقه و جلب توجهات گسترده شد. با ظهور تیموریان و نزدیکی مشهد به پایتخت‌شان در هرات، این شهر اهمیت سیاسی و نظامی نیز یافت و حتی به‌عنوان دومین شهر مهم ایران شناخته شد. در زمان شاهرخ، مهم‌ترین تحولات کالبدی حرم و مشهد از آغاز شکل‌گیری اتفاق افتاد (سیدی‌فرخد، ۱۳۹۲)، تا جایی که برخی استقلال مشهد به‌عنوان یک شهر مستقل را ناشی از تحولات همین دوره دانسته‌اند (نجیب‌کازرکار و همکاران، ۱۳۹۳). در این دوره برای نخستین‌بار حرم حضرت رضا(ع) از یک بنای تک به یک مجموعه شهری تبدیل شد و این را می‌توان آغاز دوره‌ای جدید در این بخش از شهر دانست.

شاخص‌ترین اقدام دوره تیموری، احداث مسجد گوهرشاد توسط گوهرشاد، همسر شاهرخ، طی سال‌های ۸۱۸-۸۲۱ ه.ق بود؛ مسجدی که در زمان خود و تا مدت‌ها پس از آن، بزرگ‌ترین و شاخص‌ترین بنای شهر مشهد و عظیم‌تر از خود بارگاه امام رضا(ع) بوده است. ساخت مسجد بر روی بافت موجود شهر انجام شد و با مقاومت‌های محلی نیز همراه گردید؛

شکل ۲. حدود تقریبی شهر و اجزای اصلی آن در سده های اولیه. برگرفته از نقشه‌ها و توصیفات سیدی‌فرخد (۱۳۹۲).

DOI: 10.22034/rau.2026.2058579.1208

چنانچه حکایت «مسجد پیرزن» که پرسی سایکس در اوایل قرن بیستم آن را به عنوان حکایتی مشهور در افواه عمومی مردم مشهد نقل می‌کند، نمونه‌ای نمادین از این مقاومت‌هاست (سایکس، ۱۳۶۸، ص ۲۲۲). مقایسه عظمت مسجد گوهرشاد با مسجد بالاسر که پیش از این در شهر وجود داشت، تغییر در منطق قدرت را آشکار می‌سازد: قدرت تیموری دیگر در خدمت حرم نبود، بلکه می‌خواست در کنار آن و حتی بلندتر از آن بایستد. ساخت مسجدی «بلندتر از حرم» در آن دوره که ارتفاع بناها برای سلاطین اهمیتی نمادین داشت - چنانچه تیمور در سال‌های پایانی حکومتش دستور تخریب مسجد جامع سمرقند را داد چون ایوان مدرسه سرای ملک خانم از ایوان مسجد او بلندتر بود (خرمی، ۱۳۹۴) - بیانگر گسستی معنادار از منطق «خدمت‌گزاری» دوره پیشین است.

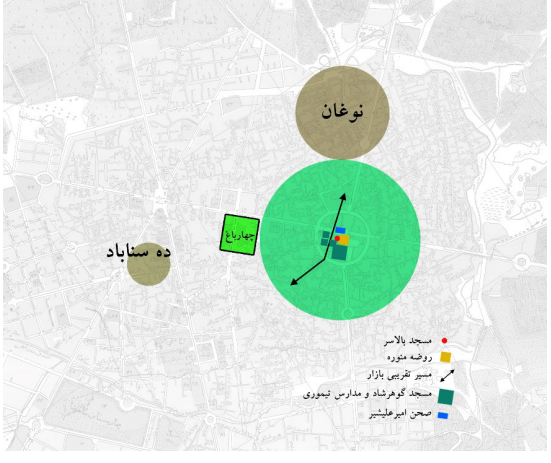
در دوره تیموریان، بر خلاف روند گذشته، نخستین توسعه‌های منفصل از حرم یا بی‌ارتباط به مرکزیت آن در مشهد رخ نمود و همه توسعه‌های مهم - به جز بنای گنبدخشتی و مصلی طرق - در سمت غرب حرم مطهر و بالاسر حضرت(ع) واقع شدند. مهم‌ترین رقبات موقوفه مسجد گوهرشاد، دو مزرعه سرده و سعدآباد بودند که آن‌ها نیز در غرب مشهد قرار داشتند (سیدی‌فرخد، ۱۳۹۲). مهم‌ترین مجموعه‌ای که منفصل از حرم مطهر و در غرب شهر ساخته شد، مجموعه چهارباغ مشهد بود که به عنوان محل اقامت و اتراق شاهان و شاهزادگان مورد استفاده قرار می‌گرفت (سیدهاشم حسینی، ۱۳۹۰). پس از شاهرخ، امیرعلی‌شیرنوایی نیز اقداماتی در مشهد انجام داد که از جمله مهم‌ترین آن‌ها، ساخت ایوان و صحن عتیق و انتقال آب چشمه گلسب به مشهد بود (امیری و دلبری، ۱۳۹۴).

آنچه گفتمان تیموری را از دوره پیش متمایز می‌سازد، تغییر بنیادی در منطق رابطه قدرت و فضای مقدس است: قدرت از «خدمت‌گزاری» به «استفاده ابزاری» از مذهب برای تجلی اقتدار سیاسی گذار کرد. همه توسعه‌های مهم در بالاسر (غرب) حرم متمرکز شدند و بذر تمایز فضایی غرب-شرق را کاشتند - تمایزی که در گفتمان‌های بعدی ریشه‌های عمیق‌تری خواهد یافت. ساختار فضایی دوره تیموری در «شکل ۳» قابل مشاهده است.

گفتمان سوم: تلاقی قدرت-مذهب صفوی-شاه‌عباسی (سده ۱۰-۱۱ ه.ق)

در اوایل صفویه و پیش از اقدامات شاه‌عباس، شاه‌طهماسب به دلیل درگیری‌هایی که با ازبک‌ها در خراسان داشت، اقدام به ساخت باروی گرد شهر مشهد کرد. این بارو در سال ۹۴۲ ه.ق به اتمام رسید و تا چهارصد سال بعد پابرجا ماند. بارو که تقریباً به مرکز حرم مطهر ساخته شده بود، به مرور زمان سبب ایجاد دروازه‌ها و محله‌های اولیه شهر شد، به طوری که در آغاز، چهار محله اصلی در چهارسوی حرم مطهر وجود داشت. در همین سال‌ها، در غرب شهر و بیرون از این بارو، یکی از حاکمان خراسان باغی به نام باغ شاهی احداث کرد (سیدی‌فرخد، ۱۳۹۲). با این شرایط شهر پای به دوره نوینی گذاشت که با اقدامات و توجه ویژه شاه‌عباس آغاز می‌شد.

در سال ۹۹۴ ه.ق، عباس‌میرزای نوجوان مقرر کرد که «همه اهالی مشهد از شهر خارج شده، در کوهسنگی جمع شوند تا او بر تخت سلطنت جلوس کند» (شاملو، ۱۳۷۴، ص ۱۲۶). وی در سال ۱۰۱۰، پس از بیرون راندن ازبک‌ها از خراسان، بر اساس عهدی که در روز تاجگذاری در مشهد با خود کرده بود، پیاده به مشهد آمد (سیدی‌فرخد، ۱۳۹۲) و در سال‌های بعد نیز بارها به مشهد سفر کرد (حسینی، ۱۳۸۷). دو عامل کلیدی زمینه‌ساز توجه خاص شاه‌عباس به مشهد بود: نخست رقابت با دولت عثمانی، و دوم موقعیت ژئوپلیتیک مشهد در کنترل همسایگان شرقی. در دوره صفوی تلاش می‌شد توجه مردم از رفتن به عتبات عالیات و مکه مکرمه - که در اختیار دولت عثمانی بود - منحرف شود؛ یکی از اقدامات شاه‌عباس، ممنوع ساختن خروج زوار و از سویی تقویت زیارتگاه‌های داخل کشور، در رأس همه آن‌ها مشهد، بوده است (اشرفی، ۱۳۹۱).

شکل ۳. حدود تقریبی شهر و اجزای اصلی آن در اواخر دوره تیموری. برگرفته از نقشه‌ها و توصیفات سیدی‌فرخد (۱۳۹۲).

در صدر دلایل این اقدام، جلوگیری از خروج پول و سرازیر شدن آن به دولت عثمانی در شرایطی بود که سپاه نوبنیاد شاه‌عباس به شدت نیازمند تقویت مالی بود (ایزدی، ۱۳۹۱). همچنین نزدیکی مشهد به مرزهای شمال‌شرقی ایران که مورد تهدید ازبک‌ها بود، ایجاد یک پایگاه جمعیتی بزرگ را ضروری می‌ساخت (حسینی، ۱۳۸۷).

در چنین شرایطی، از روزی که شاه‌عباس برای نخستین‌بار پیاده به مشهد آمد و حدود سه ماه در چهارباغ مشهد ساکن شد (سیدی، ۱۳۷۸)، تا یک دوره حدوداً سی‌ساله، اوج تحولات کالبدی مشهد پس از دوره تیموری رقم خورد. شاه‌عباس چند اقدام مهم انجام داد که تقریباً همه به هم پیوسته بودند: ایجاد صحن بزرگ در حرم - که در واقع توسیع و قرینه‌سازی صحن اولیه‌ای بود که در دوره تیموری ایجاد شده بود - ایجاد خیابانی که از این صحن عبور می‌کرد و به دو سوی شهر می‌رسید، احداث دو دروازه در دو سوی این خیابان و در نهایت جاری ساختن آب چشمه گلسب در خیابان مزبور (اسکندر منشی، ۱۳۸۲).

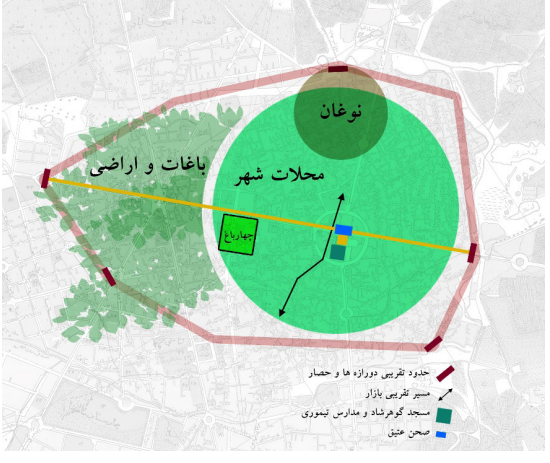
احداث خیابان و توسیع صحن عتیق، همانند مسجد گوهرشاد، بر روی توسعه‌های پیشین انجام گرفت و شاه دستور داد تمامی منازلی که در مسیر خیابان قرار گرفته‌اند به قیمت مناسب خریداری شوند - خرید به جای تخریب مستقیم، نشانه‌ای از مذاکره با ساکنان که خود نوعی مقاومت اجتماعی پنهان را بازتاب می‌دهد. با آنکه مشهد تا پیش از این، با وجود توسعه‌های منفصلی چون چهارباغ تیموری، به صورت شعاعی و به مرکزیت حرم توسعه یافته بود، اینک نظامی خطی به وسیله خیابان به ساختار شهر تحمیل شد. این ساختار خطی تحمیلی، در دو سوی شرقی (پایین‌پا) و غربی (بالاسر) به یک اندازه پیش نرفت و پیشروی خیابان در سوی غربی تقریباً دو برابر طول آن در پایین بود (سیدی‌فرخد، ۱۳۹۲). مجموعه صحن، خیابان و دروازه‌ها به گونه‌ای طراحی شده بود که اگر کسی در صحن می‌ایستاد، در دو سوی خود دو دروازه را می‌دید (منجم یزدی، ۱۳۹۷).

خیابان مشهد در شرایطی احداث گردید که خیابان‌های وسیع و مستقیم از دروازه تا دروازه شهر، نامتعارف و از نظر نظامی مصلحت‌آمیز نبود (سیدی، ۱۳۷۸) و این اقدام به دلیل حجم مداخلات و تعارضات با باغات و محلات مسکونی، صعوبت بسیاری داشت. این شرایط، چرایی احداث خیابان را از منظر گفتمان قدرت بیش از پیش معنادار می‌سازد.

احداث این خیابان از چهار جنبه نقطه عطف تاریخ شهرسازی مشهد است: نخست، تحمیل نظم هندسی خطی بر ساختار شعاعی سنتی؛ دوم، ایجاد تقسیم‌بندی واضح «بالا-پایین» که ظاهراً توپوگرافیک اما در عمق نمادین و اجتماعی بود؛ سوم، معرفی الگوی جدید رابطه قدرت-مذهب که در آن زائر باید از خیابان شاه عبور می‌کرد تا به حرم برسد - تأکیدی صریح بر نقش شاه به عنوان واسطه میان رعیت و امام؛ و چهارم، ایجاد سابقه‌ای برای مداخلات بزرگ‌مقیاس آینده. با این حال باید تأکید کرد که خیابان مشهد یکی از نقاط عطف اصلی شکل‌گیری نابرابری است، نه لزوماً تنها علت آن؛ این نابرابری محصول انباشت چندین گفتمان متوالی است که خیابان صفوی زمینه را برای تعمیق آن‌ها فراهم ساخت. «شکل ۴» حدود شهر و اجزای اصلی آن در دوره صفوی-شاه‌عباسی را نشان می‌دهد.

گفتمان چهارم: گریز و گسست از مرکز به حاشیه (سده ۱۲-۱۳ ه.ق)

مهم‌ترین اتفاق کالبدی بر شهر مشهد پس از صفویان، احداث ارگی برای اسکان سپاهیان ملک‌محمود سیستانی بود که در سال ۱۱۳۵ ه.ق مشهد را تصرف کرده بود. این ارگ که در سمت دروازه سراب قرار داشت، به دلیل احساس ناامنی شدید نسبت به مردم مشهد، در گوشه‌ای نسبتاً خلوت و کم‌تردد از شهر ایجاد شد و مأمنی برای غریبه‌های تازه‌به‌دوران‌رسیده شد. این اقدام، منطق فضایی جدیدی را معرفی کرد: قدرت دیگر نه در مرکز

شکل ۴. حدود تقریبی شهر و اجزای اصلی آن در اواخر دوره شاه‌عباسی. برگرفته از نقشه‌ها و توصیفات سیدی‌فرخد (۱۳۹۲)

DOI: 10.22034/rau.2026.2058579.1208

حرم و نه در امتداد خیابان، بلکه در حاشیه شهر مستقر شد.

اقدامات نادرشاه در مشهد بیش از هرچیز با فتوحات و نبردهایش گره خورده است. او در سال ۱۱۴۴ ه.ق پس از فتح هرات، پیروزمندانه به مشهد بازگشت و کدخدایان و بزرگان شهر را در چهارباغ گرد هم آورد. نادر به‌سان سلاطین پیش از خود در حرم نیز دست به تغییراتی زد که مهم‌ترین آن‌ها مطلا کردن ایوان و گلدسته قدیمی و ساخت گلدسته مطلای جدید بود (سیدی‌فرخد، ۱۳۹۲). در همین ایام، چهارباغ تیموری که محل استقرار نادر شده بود، به فراخور پایتخت شدن مشهد تغییرات گسترده‌ای یافت و عملاً به قصری سلطنتی تبدیل شد (حسینی، ۱۳۹۰). علاوه بر مجموعه چهارباغ، نادر برای خود در حاشیه بالاخیابان و جنب عمارات چهارباغ مقبره‌ای ساخت (سیدی‌فرخد، ۱۳۹۲).

غلبه وجه نظامی حکومت در دوره نادری، نهضت مدرسه‌سازی و وقف‌های عام‌المنفعه گذشته را تحت‌الشعاع قرار داد. شهر مشهد اگرچه پایتخت شده و جمعیتش به بیشترین حد ممکن رسیده بود، به لحاظ کالبدی وسعت نیافت و بارو و دروازه‌های پیشین کماکان پابرجا بودند. تراکم جمعیت در مرکز و شمال و مشرق شهر – که یکی از دلایلش کوچ‌های اجباری افاغنه، ارامنه و سایر اقوام به مشهد توسط نادر بود – سبب شد تا اراضی جنوب، جنوب‌غربی و شمال‌غربی شهر نظیر تقی‌آباد و کوهسنگی اهمیت بیشتری پیدا کنند (سیدی‌فرخد، ۱۳۹۲).

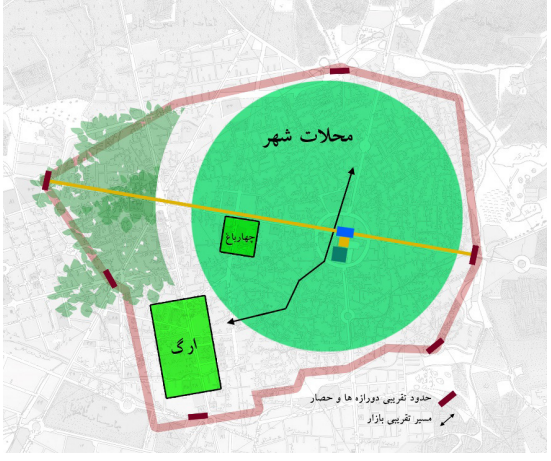
پس از مرگ نادر و تا زمانی که مشهد به طور کامل به دست حکومت قاجار افتاد، اوضاع ناپایداری در شهر حاکم بود و عملاً توسعه قابل ذکری رخ نداد. این روند در زمان قاجار نیز ادامه یافت؛ دورانی که مشهد بیش از هرچیز درگیر تهاجمات ترکمانان یا لشکرکشی‌های ناموفق به هرات بود (سیدی‌فرخد، ۱۳۹۲). در دوره فتحعلی‌شاه، مهم‌ترین الحاق به حرم مطهر یعنی صحن نو (آزادی فعلی) آغاز شد که تکمیلش سال‌ها به طول انجامید. با این حال توصیفاتی از هرج‌ومرج در دستگاه تولیت و هدر رفتن درآمد موقوفات در این دوره وجود دارد که بیش از هر چیز به ساختار حکومت قاجار و فساد موجود در آن بازمی‌گردد (سیدی، ۱۳۷۸).

آنچه دوره‌های نادری و قاجاری را در یک گفتمان مشترک قرار می‌دهد، منطق مشترک فضایی آن‌هاست: قدرت از مرکز گریخت و در حاشیه – ارگ، چهارباغ نادری، مقابر – مستقر شد. دوپارگی «ارگ–غیرارگ» شکل گرفت و بردار قوی‌تر خیابان صفوی جهت این گسست را به سوی غرب نشان داد. آنچه در دوره صفوی ابزار اتصال قدرت و مذهب بود، در این دوره به عامل جدایی و تمایز طبقاتی تبدیل گردید. ساختار کالبدی شهر در اواخر دوره قاجار در «شکل ۵» ترسیم شده است.

گفتمان پنجم: تداوم نابرابری در قالب مدرنیزاسیون تحمیلی (سده ۱۴ ه.ش)

تحلیل جامع دوره پهلوی با پیچیدگی‌های اقتصادی–سیاسی و اجتماعی آن، خارج از محدوده این مطالعه بوده و موضوع پژوهش‌های مستقل است. با این حال، نشان دادن پیوستگی تأثیرات گفتمان‌های پیشین در این دوره و چگونگی تداوم و تشدید الگوی نابرابری فضایی، برای درک ریشه‌های تاریخی مسئله معاصر حائز اهمیت است.

دوره پهلوی (۱۳۰۴–۱۳۵۷ ش) نقطه عطفی در تحولات کالبدی مشهد بود که دو پیامد اساسی برجای گذاشت: توسعه نامتوازن شهر به سمت غرب و گسست فزاینده حرم از بافت شهری. در پهلوی اول، با تأسیس بلدیه مشهد (۱۳۰۴) و ورود انگاره‌های مدرنیسم، مداخلات گسترده در بافت تاریخی آغاز شد (غلامعلی‌فلاح و توسلی رجایی، ۱۴۰۰). احداث خیابان پهلوی/ارگ (۱۳۰۷–۱۳۰۹)، خیابان شاهرضا که چهارباغ را دو نیم کرد (۱۳۰۷) و خیابان خسروی (۱۳۰۹)، همگی محورهایی بودند که شهر را به سمت غرب و جنوب‌غربی هدایت کردند. تمرکز عناصر فرهنگی مدرن و بناهای دولتی در محور ارگ – نظیر شهرداری (۱۳۰۷)، بانک ملی، اداره دارایی، ستاد

شکل ۵. حدود تقریبی شهر و اجزای اصلی آن در اواخر دوره قاجار. برگرفته از نقشه‌ها و توصیفات سیدی‌فرخد (۱۳۹۲).

لشکر، پست و باغ ملی (۱۳۱۳) - قطب جدید اداری-تفریحی مدرن شهر را در غرب حرم شکل داد. همزمان، احداث فلکه حضرتی (۱۳۰۸-۱۳۰۹) به دور حرم و تخریب قبرستان قتلگاه و کاروانسراهای زواری، اولین موج گسست فیزیکی حرم از بافت پیرامونی را رقم زد.

در پهلوی دوم، همین روند تشدید شد. طرح جامع مشهد (۱۳۴۵-۱۳۴۶) و طرح‌های نوسازی بافت پیرامون حرم (۱۳۴۶-۱۳۵۰) با تخریب گسترده محلات قدیمی، حصاری کالبدی از خیابان‌های عریض به دور حرم کشیدند و پیوند ارگانیک آن با شهر را قطع کردند (رضوانی، ۱۳۸۴). توسعه شهر به شدت به سمت غرب و جنوب‌غربی سوق یافت: بلوار وکیل‌آباد (دهه ۱۳۴۰) محور شمال-جنوب را در غرب شهر ایجاد کرد، احداث منطقه وکیل‌آباد (دهه ۱۳۴۰-۱۳۵۰) و شهرک‌های مسکونی جدید نظیر منطقه احمدآباد (دهه ۱۳۵۰) در غرب و جنوب‌غربی عملاً گسترش شهر را به این سمت هدایت کرد. این در حالی بود که شرق و جنوب شهر عملاً در بن‌بست توسعه قرار داشتند و محلات سنتی، کنش‌های مقاومتی گسترده‌ای را در برابر این شکل توسعه از خود بروز می‌دادند.

نتیجه این تحولات، دگرگونی سازمان فضایی شهر از ساختاری متمرکز بر حرم به کلان‌شهری نامتوازن بود که مرکز ثقل آن به غرب منتقل شده و حرم از قلب تپنده شهر به کانونی محصور و جدا از جریان اصلی زندگی شهری تنزل یافته بود. در این گفتمان، دو جریان به‌ظاهر متفاوت اما در واقع همسو با هم تلفیق شدند: توسعه هویت‌زدا (گسست حرم از شهر) و توسعه عدالت‌گریز (تمرکز امکانات در غرب). مدرنیزاسیون، علی‌رغم تفاوت‌های ظاهری، همان دوگانگی بالا-پایین را با واژگان جدید «مدرن-سنتی» بازتولید کرد - و این بازتولید نه تصادفی، بلکه در امتداد همان بردار تاریخی بود که گفتمان‌های پیشین ترسیم کرده بودند.

بحث: نقش گفتمان‌های قدرت در شکل‌گیری الگوی فضایی مشهد

یافته‌های ارائه‌شده، روایتی تاریخی از تحولات کالبدی مشهد طی دوازده قرن را ترسیم کردند. در این بخش، با اتکا به چارچوب تبارشناسی فوکویی، این رویدادها از منظر گفتمان‌های قدرت تحلیل می‌شوند. جدول ۲ خلاصه تطبیقی پنج گفتمان شناسایی‌شده را ارائه می‌دهد که در ادامه، نقش هر یک در شکل‌گیری الگوی فضایی نابرابر و نقاط عطف تحولات گفتمانی بررسی می‌شود.

ـ گفتمان ارادت و مصلحت (۲۰۳-۶۱۷ه.ق): الگوی مرکزگرایی شعاعی متوازن تولید کرد که در آن قدرت در خدمت تسهیل زیارت عمل می‌کرد. مجموعه باغ و حصار اولیه حمیدبن‌قحطبه به تدریج به کانون جذب شیعیان تبدیل شد و به‌صورت مستقل از شهر اصلی نوقان رشد یافت. گفتمان این دوره بر پایه پاسخ به نیازهای ناشی از رشد طبیعی جمعیت و تلاش حکومت‌ها برای گذاشتن اثری ماندگار از حمایت خود استوار بود. در این الگو، هیچ جهتی بر دیگری ارجحیت نداشت و منطق توسعه صرفاً

جدول ۲. خلاصه تطبیقی گفتمان‌های پنج‌گانه قدرت در تحولات کالبدی مشهد

گفتمان	دوره	ماهیت قدرت	مداخله کالبدی شاخص	جهت‌گیری فضایی	رابطه با حرم	پیامد فضایی
ارادت و مصلحت	۲۰۳-۶۱۷ ه.ق	دینی-خدمتگزار	بارو، مسجد، بازار پیرامون حرم	شعاعی-متوازن	خدمت‌گزاری	وضع پایه: رشد ارگانیک متوازن به دور حرم
گسست تیموری	سده ۸-۹ ه.ق	سیاسی-نمایشی	مسجد گوهرشاد، چهارباغ تیموری	آغاز تمرکز در غرب	رقابت نمادین	نخستین تمایز غرب-شرق؛ چندمرکزیتی جایگزین مرکزگرایی خالص
تلاقی قدرت-مذهب صفوی-شاه‌عباسی	سده ۱۰-۱۱ ه.ق	سیاسی-مذهبی	خیابان مشهد، صحن عتیق، دروازه‌ها	تحمیل محور خطی با امتداد نامتوازن به غرب	واسطه‌گری	نهادینه‌سازی دوقطبی بالا-پایین؛ گسست از الگوی شعاعی (منجم‌یزدی، ۱۳۹۷؛ سیدی‌فرخد، ۱۳۹۲)
گریز به حاشیه نادری-قاجاری	سده ۱۲-۱۳ ه.ق	نظامی-بی‌ثبات	ارگ، چهارباغ نادری، مقبره نادر	تثبیت غرب به‌عنوان حوزه قدرت و ثروت	گسست و فاصله‌گیری	تعمیق گسست طبقاتی؛ تبدیل ابزار اتصال به عامل تمایز
تداوم در مدرنیزاسیون تحمیلی پهلوی	سده ۱۴ ش	مدرنیستی-تمرکزگرا	خیابان ارگ، فلکه حضرتی، طرح جامع ۱۳۴۵	تشدید توسعه غربی؛ انتساب هویت مدرن به مناطق غربی در گفتمان پهلوی	محاصره و جداسازی	شدت‌یابی نابرابری فضایی؛ بازتولید دوگانه بالا-پایین با واژگان مدرن-سنتی (غلامعلی‌فلاح و توسلی رجایی، ۱۴۰۰)

DOI: 10.22034/rau.2026.2058579.1208

عملکرد زیارتی بود. این گفتمان «وضع پایه»ای را برقرار ساخت که انحراف از آن در گفتمان‌های بعدی، اهمیت تحلیلی خود را نشان می‌دهد.

ـ گفتمان گسست تیموری (سده ۸-۹ ه.ق): برای نخستین‌بار الگوی مرکزگرایی خالص را شکست و چندمرکزیتی را وارد ساختار شهری کرد. احداث مسجد گوهرشاد - بلندتر از حرم - و چهارباغ منفصل از آن، نشان‌دهنده تغییر در منطق قدرت از خدمت‌گزاری صرف به استفاده ابزاری از مذهب برای تجلی اقتدار سیاسی بود. تناقض میان ارادت به امام رضا(ع) و تکفیر شیعیان، بازتاب همین گفتمان دوگانه است. شواهد موجود نشان می‌دهد که در این دوره جهت‌گیری غربی توسعه آغاز شد؛ تمامی اقدامات مهم - مسجد گوهرشاد، چهارباغ، موقوفات سرده و سعدآباد - در بالاسر (غرب) حرم متمرکز شدند و بذر تمایز فضایی را کاشتند.

ـ گفتمان تلاقی قدرت-مذهب صفوی-شاه‌عباسی (سده ۱۰-۱۱ ه.ق): محوری‌ترین تحول در تاریخ توسعه مشهد را رقم زد. شاه‌عباس با درک اهمیت مشهد در جغرافیای سیاسی حکومت و با در نظر داشتن تجربه تیموریان، گفتمان پیشین را در مقیاسی بزرگ‌تر پیگیری کرد. او کل شهر را به‌مثابه چهارباغی با محوریت حرم در نظر گرفت و با ساخت صحن عتیق، مداخله شهری و توسعه حرم را به‌صورت همزمان پیوند داد. چهار ایوان صحن عتیق دو محور ایجاد کرد: محور قبله (معنایی-نمادین) و محور خیابان مشهد (قدرت). ورود هر زائری به صحن از رهگذر خیابان بود - خیابانی که توسط شاه ساخته شده و به امام می‌رسید؛ تأکیدی بر نقش شاه در تحکیم مذهب و واسطه‌گری او میان رعیت و حرم. با این حال، امتداد نامتوازن خیابان به سوی غرب - تقریباً دو برابر شرق - بر گسست تیموری صحه گذاشت و زمینه شکل‌گیری شهر اعیان و اشراف را بر بستر باغات غربی تقویت کرد.

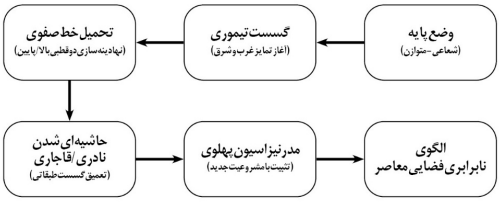
ـ گفتمان گریز به حاشیه (سده ۱۲-۱۳ ه.ق): الگوی حاشیه‌ای شدن قدرت را رقم زد. در این دوره، مشهد حتی پایتخت شد اما بیش از اهمیت خود، در حاشیه سایر امور قرار گرفت. قدرت با ایجاد ارگ و گسترش چهارباغ نادری در بالاخیابان، خود را از جریان شهر جدا کرد. دوپارگی ارگ-غیرارگ (اشراف-مردم) شکل گرفت، اما جهت این گسست را ساختار تحمیلی شاه‌عباس و بردار قوی‌تر خیابان به سوی غرب مشخص کرده بود. آنچه در دوره صفوی ابزار اتصال قدرت و مذهب بود، در دوره‌های بعد به عامل اصلی جدایی و تمایز طبقاتی تبدیل گردید.

ـ گفتمان تداوم و تثبیت در دوره پهلوی (سده ۱۴ ش): نشان داد که مدرنیزاسیون نه تنها الگوی تاریخی نابرابری را حفظ کرد، بلکه آن را با مشروعیت جدید تقویت نمود. مداخلات این دوره - تخریب باروها، احداث خیابان‌های جدید، ایجاد مراکز اداری و تفریحی - در امتداد همان محور تاریخی غربی قرار گرفتند. در این گفتمان، دو جریان به‌ظاهر متفاوت اما در واقع همسو تلفیق شدند: توسعه هویت‌زدا و توسعه عدالت‌گریز. مدرنیزاسیون، همان دوگانگی بالا-پایین را با واژگان جدید «مدرن-سنتی» بازتولید کرد.

مدل مفهومی انباشت تاریخی

تحلیل تطبیقی پنج گفتمان فوق نشان می‌دهد که نابرابری فضایی مشهد نه محصول یک تصمیم یا یک دوره، بلکه حاصل فرایندی انباشتی است که در آن هر گفتمان بر پایه گفتمان پیشین بنا شده و الگوی فضایی موروثی را تعمیق کرده است. این فرایند، همان‌گونه که در شکل ۶ نشان داده شده است، قابل صورت‌بندی و تبیین است.

سه ویژگی مشترک در اغلب گفتمان‌های تاریخی بررسی‌شده قابل شناسایی است: نخست، در اغلب دوره‌های بررسی‌شده، تحولات کالبدی مهم در جهت غرب شهر متمرکز بوده‌اند؛ چه به صورت ساخت بناهای عظیم (مسجد گوهرشاد)، چه تحمیل محورهای خطی (خیابان مشهد)، چه استقرار قدرت در حاشیه (ارگ و چهارباغ نادری)، و چه مدرنیزاسیون (خیابان ارگ و میدان شاه). دوم، در اغلب این دوره‌ها، مداخلات قدرت به نوعی پیوند ارگانیک حرم با بافت شهری را دگرگون ساخته است؛ چه به صورت ایجاد رقیب بصری (مسجد گوهرشاد)، چه واسطه‌گری میان زائر و حرم (خیابان عباسی)، و چه تخریب بافت پیرامون (فلکه و طرح‌های نوسازی). سوم، در هر دوره

شکل۶ . مدل انباشت تاریخی گفتمان‌های قدرت و شکل‌گیری نابرابری فضایی مشهد بر اساس نتایج پژوهش حاضر.

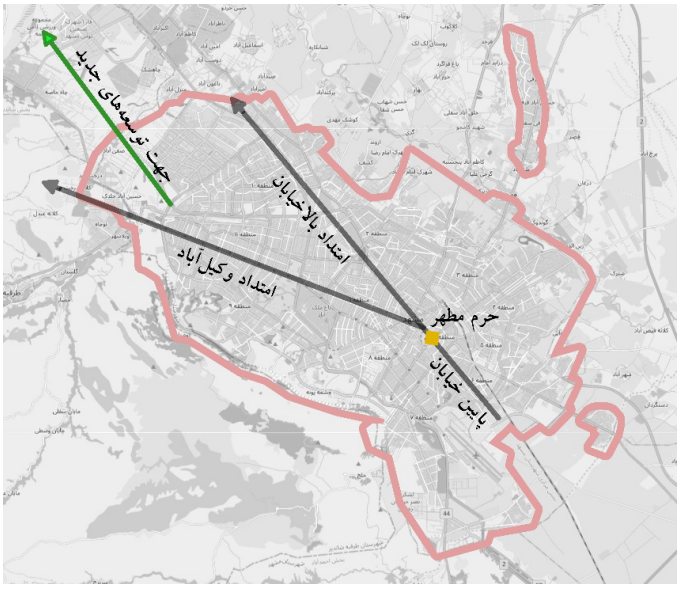
تحول گفتمانی، شواهدی از مقاومت‌های اجتماعی - اگرچه محدود و اغلب غیررسمی - وجود داشته که نشان‌دهنده تعامل پیچیده میان قدرت و جامعه است. لازم به تأکید است که یافته‌های این پژوهش رابطه‌ای گفتمانی-تاریخی را آشکار می‌سازند، نه رابطه‌ای علّی-قطعی؛ تبارشناسی نشان می‌دهد چه الگوهایی انباشت شده‌اند، نه اینکه هیچ عامل دیگری در شکل‌گیری نابرابری فضایی نقش نداشته است.

از تاریخ به معاصر: تداوم گفتمان یا گسست؟

تحلیل تطبیقی پنج گفتمان فوق، با شناسایی گسست‌های کلیدی، تصادفات تاریخی و مقاومت‌های اجتماعی، نشان می‌دهد که نابرابری فضایی معاصر مشهد ریشه در تحولات تاریخی دارد و در درجه نخست محصول سیاست‌های اخیر نیست. الگوی بالاشهر/پایین‌شهر امروز، تداوم و تکامل همان تقسیم‌بندی تاریخی است که ریشه در گفتمان‌های قدرت قرون پیش دارد.

لازم به تأکید است که بررسی دوره معاصر - یعنی پس از انقلاب اسلامی تا امروز - با پیچیدگی‌های سیاسی-اقتصادی-اجتماعی خاص خود و نیاز به بررسی اسناد و داده‌های دوره‌ای، خارج از محدوده این مطالعه است. آنچه در این بخش ارائه می‌شود، یک «امتداد تحلیلی مستند» است؛ یعنی بررسی اینکه آیا داده‌های موجود درباره وضعیت فعلی مشهد با الگوهای تاریخی کشف‌شده همخوانی دارند یا خیر، نه ادعای تحلیل مستقل دوره معاصر.

پژوهش‌های کمّی موجود، تصویری از وضعیت نابرابری فعلی ارائه می‌دهند که با الگوی تاریخی شناسایی‌شده همخوانی قابل توجهی دارد. مدیری و همکاران (۱۳۹۵) نشان داده‌اند که توسعه فضایی کلان‌شهر مشهد به‌طور مطلق به سمت غرب حرم ادامه یافته است. خاکپور و همکاران (۱۳۹۷) در پایش عدالت فضایی مناطق سیزده‌گانه مشهد، شکاف معناداری میان مناطق غربی و شرقی در دسترسی به خدمات شهری یافتند. پوراهداری و همکاران (۱۴۰۲) نابرابری فضایی شاخص‌های مسکن را در مناطق شهر مشهد مستند کرده‌اند. رهنما و ذبیحی (۲۰۱۱) توزیع نامتوازن تسهیلات عمومی شهری را در راستای عدالت فضایی تحلیل کرده‌اند. رضائی و همکاران (۱۴۰۳) نیز پراکنش نامتوازن خدمات شهری را با تأکید بر رویکرد عدالت فضایی در مشهد تأیید کرده‌اند. وجه اشتراک این پژوهش‌ها آن است که همگی شکاف غرب-شرق و بالاشهر-پایین‌شهر را تأیید می‌کنند. دقیقاً همان محوری که بر اساس یافته‌های تبارشناسانه این مطالعه، از دوره صفوی-شاه‌عباسی در ساختار فضایی شهر نهادینه شده است. چنانچه در «شکل ۷» قابل مشاهده است، وضعیت فعلی ساختار فضایی و جهت توسعه مشهد، تا حد زیادی به سمت غرب حرم مطهر متمایل است و تعریف پروژه های محرک توسعه جدید (نظیر آزادراه مشهد-

شکل ۷. محدوده فعلی شهر مشهد (بر اساس طرح جامع مصوب ۱۳۹۵) و جهت توسعه های جدید (آزادراه مشهد-چناران) طرح جامع مشهد.

DOI: 10.22034/rau.2026.2058579.1208

چناران) نیز تقویت‌کننده نظم موجود هستند.

این الگو، که گاه به عنوان «روند طبیعی توسعه به سمت ارتفاعات و هوای بهتر غرب» توجیه می‌شود، در پرتو یافته‌های این مطالعه قابل بازخوانی است. یافته‌های تبارشناسانه نشان می‌دهند که این «طبیعی‌انگاری» خود بخشی از گفتمانی است که ریشه‌های تاریخی-قدرتی الگوی فضایی را پنهان می‌سازد. با این حال، تبیین دقیق نحوه ادغام گفتمان‌های تاریخی با منافع اقتصادی و سیاسی دوره معاصر، موضوعی است که نیازمند پژوهش مستقل با داده‌ها و روش‌های خاص خود است.

نتیجه‌گیری

این پژوهش با اتخاذ رویکرد تبارشناسانه فوکویی، ریشه‌های تاریخی نابرابری فضایی مشهد را از منظر گفتمان‌های قدرت مؤثر بر تحولات کالبدی شهر، از شهادت امام رضا(ع) تا دوره پهلوی، واکاوی کرد. یافته‌های کلیدی نشان می‌دهد که آنچه امروز به صورت تقسیم‌بندی بالاشهر-پایین‌شهر مشاهده می‌شود، در درجه نخست محصول پنج گفتمان متوالی قدرت است که هر یک بر پایه گفتمان پیشین بنا شده و الگوی فضایی موروثی را تعمیق کرده است. محوری‌ترین یافته این مطالعه، شناسایی احداث خیابان مشهد در دوره صفوی به عنوان یکی از نقاط عطف اصلی در شکل‌گیری نابرابری است. این مداخله شهری نه تنها الگوی توسعه را از شعاعی به خطی تبدیل کرد، بلکه مفهوم دوقطبی «بالا-پایین» را نهادینه ساخت که در ادوار بعد - با وجود تغییر گفتمان‌ها و حاکمان - تداوم یافت و تشدید شد.

تمایز یافته‌های پژوهش با مطالعات پیشین

این پژوهش در تقاطع دو حوزه مطالعاتی قرار می‌گیرد که هر یک به تنهایی برای پاسخ به پرسش اصلی ناکافی‌اند. مطالعات کمّی نابرابری فضایی مشهد (رهنما و ذبیحی، ۲۰۱۱؛ خاکپور و همکاران، ۱۳۹۷؛ پورراهداری و همکاران، ۱۴۰۲؛ رضائی و همکاران، ۱۴۰۳) تصویر دقیقی از «چه چیزی» ارائه می‌دهند - یعنی توزیع نامتوازن خدمات، مسکن و امکانات - اما از پاسخ به «چرا» و «چگونه» این الگو شکل گرفته ناتوانند. مطالعات توصیفی تاریخ مشهد (سیدی‌فرخد، ۱۳۹۲؛ نطاق و حسین‌زاده، ۱۴۰۲) نیز رویدادهای تاریخی را روایت می‌کنند اما از تحلیل انتقادی گفتمان‌های قدرت پنهان در آن رویدادها غافل می‌مانند. یافته‌های سرخیلی و همکاران (۱۳۹۴) درباره کشاکش نیروهای مذهبی و اقتصادی در شکل‌گیری منطقه ثامن در دوره معاصر، از این منظر مکمل پژوهش حاضر است؛ آنچه آن‌ها به‌عنوان «تقابل دائمی دو نیرو» در دوره معاصر توصیف می‌کنند، در پرتو یافته‌های تبارشناسانه این مطالعه قابل بازخوانی است: این تقابل نه پدیده‌ای نوظهور، بلکه تداوم همان منطق گفتمانی است که از دوره صفوی-شاه‌عباسی در ساختار فضایی شهر نهادینه شده است. پژوهش حاضر با به‌کارگیری تبارشناسی فوکویی، پلی میان این دو حوزه می‌زند: نشان می‌دهد که آنچه مطالعات کمّی به عنوان «واقعیت فضایی» اندازه می‌گیرند، در واقع محصول انباشت تاریخی گفتمان‌هایی است که در دوره‌های مختلف بر ساختار فضایی شهر اعمال شده‌اند. این تمایز معرفت‌شناختی - از سنجش نابرابری به فهم ریشه‌های آن - وجه اصلی نوآوری پژوهش حاضر است.

دلالت‌های سیاستی

یافته‌های این مطالعه دو پیام مهم برای برنامه‌ریزی شهری دارد. نخست، نابرابری فضایی مشهد نه صرفاً محصول اقتضائات طبیعی (توپوگرافی، اقلیم) و نه صرفاً نتیجه سیاست‌های دهه‌های اخیر، بلکه از منظر این پژوهش، انباشت تاریخی گفتمان‌های قدرت یکی از ریشه‌های اصلی و کمتر دیده‌شده نابرابری فضایی فعلی در کنار عوامل طبیعی، اقتصادی و سیاست‌های معاصر است. بنابراین، تلاش برای ایجاد توازن فضایی باید این عمق تاریخی را در نظر بگیرد و صرفاً به راه‌حل‌های فنی-کالبدی بسنده نکند. دوم، این مطالعه نشان داد که جریان توسعه نامتوازن در مشهد، در اغلب دوره‌های بررسی‌شده با دو فرایند موازی همراه بوده است: گسست طبقاتی (تمرکز امکانات و ثروت در غرب) و گسست هویتی (جدایی حرم از جریان شهر). این دو گسست نه مستقل، بلکه در هم‌تنیده‌اند؛ بنابراین، هرگونه سیاست برای ایجاد توازن فضایی باید هر دو بعد را مورد توجه قرار دهد. رویکردهایی که صرفاً بر توسعه افقی شهر به سمت شرق تأکید می‌کنند - بدون توجه به بازیابی پیوند حرم با شهر و بدون برنامه‌ریزی برای توزیع عادلانه امکانات - تنها یک بعد از مسئله را هدف قرار می‌دهند.

پیشنهادهای پژوهشی

برای پژوهش‌های آتی، سه مسیر پیشنهاد می‌شود: نخست،

تحلیل تداوم و تحول گفتمان‌های قدرت در دوره معاصر (۱۳۵۷ تا امروز)؛ این دوره با تغییرات بنیادین سیاسی-اجتماعی همراه بوده و گفتمان‌های جدیدی - انقلاب اسلامی، جنگ، بازسازی، توسعه زیارت - بر ساختار شهری اثر گذاشته‌اند. بررسی چگونگی تعامل این گفتمان‌های جدید با ساختارهای تاریخی نابرابر می‌تواند درک ما از وضعیت معاصر را عمیق‌تر کند. دوم، کاربرد همین رویکرد تبارشناسانه برای شهرهای تاریخی دیگر ایران - به‌ویژه اصفهان، تبریز و شیراز - که می‌تواند الگوهای مشترک و متمایز گفتمان‌های قدرت در شهرسازی ایرانی را شناسایی کند و به تدوین نظریه‌ای بومی درباره رابطه قدرت و فضا در شهرهای ایرانی-اسلامی منجر شود؛ از آنجا که مطالعه اسدی و همکاران (۱۴۰۰) نشان داده الگوی نابرابری در اصفهان از جنسی متفاوت با مشهد است، چنین پژوهش‌های تطبیقی از اهمیت ویژه‌ای برخوردارند. سوم، تحلیل عمیق‌تر گفتمان‌های مقاومت اجتماعی که در این مطالعه به دلیل فقدان اسناد مستقیم محدود بود؛ بررسی نقش جوامع محلی، اصناف، نهادهای مذهبی و گروه‌های اجتماعی در شکل‌دهی به فضای شهری می‌تواند تصویری کامل‌تر از دینامیک‌های قدرت در شهر ارائه دهد.

در نهایت، این مطالعه نشان داد که فهم مسائل شهری معاصر، بدون شناخت عمق تاریخی و گفتمان‌های قدرتی که ساختارهای فضایی را شکل داده‌اند، ناقص است. دو گزاره نظری اصلی این پژوهش را می‌توان چنین صورت‌بندی کرد: نخست، الگوی فضایی شهر در هر دوره هم ابزار اعمال قدرت بوده و هم بستر بازتولید آن در دوره بعدی - این چرخه انباشتی است که نابرابری را از یک تصادف تاریخی به یک ساختار پایدار تبدیل می‌کند. دوم، طبیعی‌انگاری نابرابری فضایی - تبیین آن از طریق توپوگرافی یا اقلیم - خود بخشی از گفتمانی است که ریشه‌های تاریخی-قدرتی این نابرابری را پنهان می‌سازد و از این رو، واسازی این طبیعی‌انگاری گام اول هر سیاست جدی برای کاهش نابرابری فضایی است. برنامه‌ریزی شهری آگاهانه برای کاهش نابرابری‌های فضایی نیازمند درک این مسیر تاریخی و طراحی سیاست‌هایی است که نه تنها به بُعد کالبدی، بلکه به ابعاد گفتمانی قدرت و نحوه اعمال آن توجه داشته باشند.

فهرست منابع

ابن حوقل، محمد بن حوقل (۱۳۶۶)، *سفرنامه ابن‌حقول: ایران در صورة الارض*، ترجمهٔ جعفر شعار، امیرکبیر. (نشر اثر اصلی ۱۳۴۵)

ابن‌بطوطه. محمدبن عبدالله؛ موحد، محمدعلی (۱۳۳۷)، *سفرنامه ابن‌بطوطه: رحله ابن‌بطوطه*، بنگاه ترجمه و نشر کتاب.

اسدی، لهون؛ سلطان‌زاده، حسین؛ داوودپور، زهره (۱۴۰۰)، تبیین دگردیسی ساختار فضایی شهر اصفهان در ارتباط با دگرگونی قدرت از صفویه تاکنون، *جغرافیا و آمایش شهری منطقه‌ای*، ۱۱(۴۱)، ۳۰۷-۳۳۸.

اسفزاری. معین‌الدین محمد (بی‌تا)، *روضات الجنات فی اوصاف مدینه هرات: در وصف معرفة الاراضی و جغرافیای تاریخی. سیاسی. ادبی خراسان و وصف شهرهای مهم آن سرزمین.*

اسکندر منشی (۱۳۸۲)، *تاریخ عالم آرای عباسی*، (ایرج افشار، مصحح) (ج ۱). امیر کبیر.

اشرفی، احمد (۱۳۹۱)، جایگاه خراسان در سیاست مذهبی شاهان صفوی، *پژوهشنامه تاریخ*، ۲۶(۷)، ۱-۲۲.

اکبری، ابوالفضل؛ بهروان، حسین؛ نوغانی دخت بهمنی، محسن؛ اصغرپور ماسوله، احمدرضا (۱۴۰۰)، تحلیل جامعه‌شناختی تأثیر نهاد وقف بر توسعه در شهر مشهد (مطالعهٔ تطبیقی-تاریخی دوره‌های تیموری، صفویه و پهلوی)، *علوم اجتماعی دانشگاه فردوسی مشهد*، ۱۹(۱)، ۱-۳۲.

امیری، حسن؛ دلبری، شهربانو (۱۳۹۴)، *انتقال سپه به مشهد و پیامدهای آن، در نقش حرف خودی*، دانشگاه فردوسی مشهد.

ایزدی، حسین (۱۳۹۱)، شاهان صفوی و زیارت، *شیعه شناسی*، ۳۹(۱۰)، ۱۳۱-۱۵۲.

پورراهداری، فاطمه؛ مهدی نیا، محمد هادی؛ شریفی نیا، زهرا (۱۴۰۲)، تحلیل نابرابری فضایی شاخص های مسکن در مناطق شهر مشهد با کاربرد تکنیک ARAS، *جغرافیا و توسعه فضای شهری*، ۱۰(۳)، ۶۷-۸۸.

جوان، جعفر؛ عبداللهی، عبدالله (۱۳۸۷)، عدالت فضایی در فضاهای دوگانهٔ شهری (تبیین ژئوپلیتیکی الگوهای نابرابری در حاشیه کلانشهر مشهد)، *فصلنامه بین المللی ژئوپلیتیک*، ۴(۱۲)، ۱۳۱-۱۵۶.

حسینی، سیدهاشم (۱۳۸۷)، بررسی عوامل اعتلا و توسعه شهر مقدس مشهد طی دوره صفوی، *فرهنگ*، ۶۷(۲۱)، ۹۳-۱۱۶.

حسینی، سیدهاشم (۱۳۹۰)، چهارباغ مشهد تیموری در اینه تاریخ، *پژوهش های تاریخی*، ۱۰(۳)، ۷۳-۸۸.

DOI: 10.22034/rau.2026.2058579.1208

حقیقت‌بین، مهدی؛ انصاری، مجتبی؛ پورجعفری، محمدرضا (۱۳۸۸)، بررسی تاریخی خیابان(چهارباغ) شهر مشهد در عصر صفویه (۱۰۲۰ - ۱۰۱۶ هـ.ق)، *پژوهش های تاریخی*، ۱(۴)، ۳۷-۵۴.

حقیقی بروجنی، سمر؛ یزدانفر، سید عباس‌آقا؛ بهزادفر، مصطفی (۱۴۰۰)، خوانش فضا بر مبنای نظریات فضا – قدرت فوکو؛ مطالعه موردی: میدان نقش جهان در عصر صفوی، *مطالعات شهر ایرانی-اسلامی*، ۳۹(۳۹)، ۴۳.

خاکپور، براتعلی؛ صیادسالار، یاسین؛ معمری، ابراهیم؛ سعیدی عبدل آبادی، احمد (۱۳۹۷)، پایش فضای شهری با رویکرد عدالت فضایی (پژوهش موردی: مناطق ۱۳ گانه کلانشهر مشهد)، *کاوش های جغرافیایی مناطق بیابانی*، ۶(۲)، ۱۸۷-۲۱۴.

خرمی، حمید (۱۳۹۴)، تسامح مذهبی در دوره تیموریان، *در نقش حرف خودی*، دانشگاه فردوسی مشهد.

رضائی، شهریار؛ آریان، اشکان؛ محمدپور، صابر (۱۴۰۳)، تحلیلی بر پراکنش خدمات شهری با تأکید بر رویکرد عدالت فضایی (مطالعهٔ موردی: شهر مشهد)، *اقتصاد و برنامه ریزی شهری*، ۶(۱)، ۹۶-۱۱۷.

رضوانی, علیرضا (۱۳۸۴)، *در جستجوی هویت شهری مشهد*، وزارت مسکن و شهرسازی.

رهنما، محمدرحیم؛ ذبیحی، جواد (۲۰۱۱)، تحلیل توزیع تسهیلات عمومی شهری در راستای عدالت فضایی با مدل یکپارچه دسترسی در مشهد، *مجله جغرافیا و توسعه*، ۹(۲۳)، ۵-۲۶.

زارعی علی؛ هاشمی زرج آباد حسن؛ مسعودی ذبیح اله (۱۳۹۵)، نقش و جایگاه حرم مطهر رضوی در شکل گیری و تکامل حیات شهری مشهد الرضا، *پژوهشنامه خراسان بزرگ*.

سایکس، سر پرسی (۱۳۶۸)، *تاریخ ایران*، ترجمهٔ سید محمدتقی فخر داعی گیلانی، انتشارات دنیای کتاب. (ج ۲)

سرخیلی، الناز؛ پورجعفر، محمدرضا؛ رفیعیان، مجتبی (۱۳۹۴)، سنجش اثرات همگرایی نیروهای مذهب و اقتصاد در شکل و فرم منطقه ثامن شهر مشهد در دوره معاصر، *فصلنامه مطالعات شهری*، ۳(۱۲)، ۸۷-۱۰۱.

سیدی، سید مهدی (۱۳۷۸)، *تاریخ شهر مشهد (از آغا تا مشروطه)*، جامی.

سیدی، مهدی (۱۳۸۱)، آل کاکویه و اولین باروی شهر مشهد، *وقف میراث جاویدان*، ۳۸(۱۰)، ۳۳-۴۴.

سیدی‌فرخد، سیدمهدی (۱۳۹۲)، *نگاهی به جغرافیای تاریخی شهر مشهد*، شورای اسلامی شهر مشهد، مرکز پژوهشها. (شورای اسلامی شهر مشهد، پدیدآور)

شاملو، ولی‌قلی بن داودقلی (۱۳۷۴)، *قصص الخاقانی*، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، سازمان چاپ و انتشارات. (ج ۱)

طلایی، زهرا (۱۳۹۷)، سیاست مذهبی صفویان و پیامد آن بر توسعه موقوفات حرم امام رضا(ع)، *پژوهش های تاریخی*، ۳۷(۱۰)، ۱۲۹-۱۵۲.

غلامعلی فلاح، محمد؛ توسلی رجایی، محمد صادق (۱۴۰۰)، سیر دگرگونی کالبدی خیابان تاریخی مشهد در دورهٔ پهلوی اول، *پژوهشنامه خراسان بزرگ*، ۱۴(۵۳)، ۴۳-۶۸.

فوکو، میشل (۱۳۸۱)، *تاریخ جنون*، ترجمهٔ ولیانی فاطمه، هرمس.

قصابیان، محمد رضا (۱۳۸۲)، قنات سناباد در گذر تاریخ (قدیمی ترین قنات مشهد)، *مشکوة*، ۷۸، ۱۲۱-۱۳۲.

قهرمانی، هومن (۱۳۸۹)، تاملی در روند دگرگونی محدوده ارگ مشهد، *آبادی*، ۲۰(۶۶)، ۱۲۰-۱۲۷.

کچویان، حسین؛ زائری، قاسم (۱۳۸۸)، ده گام اصلی روش‌شناختی در تحلیل تبارشناسانه فرهنگ؛ با اتکا به آراء میشل فوکو، *دبیرخانه شورای‌عالی انقلاب فرهنگی*، ۲(۷)، ۷-۳۰.

مجلسی، محمدباقر بن محمدتقی (بی‌تا)، *بحار الأنوار الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار (علیهم السلام)*، دار احیاء التراث العربی. (محمدباقر محمودی، ابراهیم میانجی، محمد تقی مصباح، محمدکاظم میاموی، محمدباقر بهبودی، محمدمهدی خرسان، هدایت الله مسترحمی، عبدالرحیم ربانی شیرازی، یحیی عابدی زنجانی، علی اکبر غفاری، و یحیی عابدی زنجانی، ویراستاران، عبدالزهراء علوی، محقق) (ج ۴۸)

مدیری، مهدی؛ حیاتی، سلمان؛ رضایی مقدم، علی (۱۳۹۵)، تحلیل و بررسی الگوی توسعه فضایی کلانشهر مشهد، *نشریه علمی- پژوهشی مدیریت شهری و روستایی*، ۱۶(۴۶)، ۷-۲۲.

منجم یزدی. جلال‌الدین محمد (۱۳۹۷)، *تاریخ عباسی(روزنامه ملاجلال منجم) me تاریخ ایران در روزگار شاه‌عباس صفوی*، نگارستان اندیشه. (مقصودعلی صادقی، مصحح)

نجیب‌کازرکار، نسرین؛ علیزاده، کتایون؛ صارمی، حمیدرضا (۱۳۹۳)، سیر دگرگونی ویژگی های کالبدی معماری و شهرسازی بافت قدیم مشهد در دوران تیموری و صفوی، *فقه و تاریخ تمدن ملل اسلامی*، ۳۹(۱۰)، ۸۷-۱۱۴.

نجیب‌کازرکار، نسرین؛ علیزاده، کتایون؛ صارمی، حمیدرضا (۱۳۹۵)، آسیب‌شناسی مداخله‌های کالبدی صورت گرفته در بافت قدیم مشهد (با تاکید بر دوره‌های صفوی، پهلوی و معاصر (پس از انقلاب اسلامی)، *دانشگاه آزاد اسلامی، واحد مشهد*، ۴۴(تابستان ۹۴)، ۱۱-۴۵.

نطاق، محمدجواد؛ حسین زاده، مهدی (۱۴۰۲)، بررسی سیر تحولات و تغییرات سازمان فضایی شهر مشهد، *منظر*، ۱۵(۶۳)، ۲۶-۳۷.

نقدی، رضا (۱۳۹۴)، تاریخ و تشکیلات آستان قدس در عصر تیموری، *در نقش حرف خودی*، دانشگاه فردوسی مشهد.

Farhat, M. (2014). Shi'i piety and dynastic legitimacy: Mashhad under the early Safavid shahs. *Iranian Studies*, *47*(2), 201–216. https://doi.org/10.1080/00210862.2013.860323

Talaee, Z. (2022). *The religious and political function of the Āstān-e Qods Rażavī in the Safavid period (907–1148 H/ 1501–1735 CE)*. Freie Universität Berlin.

Tavangar, M., & Forghani, A. (2023). A critical analysis of urban development using the application of genealogy over metropolitan city of Mashhad Iran. *Earth Sciences*, *12*(3), 53–64. https://doi.org/10.11648/j.earth.20231203.11